

Landbouwverkenning provincie Utrecht tot 2025

Huidige situatie en ontwikkeling

LEI

WAGENINGEN UR

Landbouwverkenning provincie Utrecht tot 2025

Huidige situatie en ontwikkeling

Kees de Bont
Myrna van Leeuwen
Vincent Linderhof
Gabe Venema
Theo Vogelzang

LEI-rapport 2011-042
September 2011
Projectcode 2275000358
LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouwverkenning provincie Utrecht tot 2025; Huidige situatie en ontwikkeling

Bont, C.J.A.M. de, M.G.A. van Leeuwen, V.G.M. Linderhof, G.S. Venema en T.A. Vogelzang

LEI-rapport 2011-042

ISBN/EAN: 978-90-8615-527-9

Prijs € 22,50 (inclusief 6% btw)

107 p., fig., tab., bijl.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de provincie Utrecht.

provincie :: *Utrecht*

Foto omslag: Bert Janssen/Hollandse Hoogte

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	8
	S.2 Overige uitkomsten	9
	S.3 Methode	10
	Summary	11
	S.1 Key findings	11
	S.2 Complementary findings	12
	S.3 Methodology	13
1	Inleiding	14
	1.1 Doel en aanpak	14
	1.2 Leeswijzer	14
2	De Utrechtse land- en tuinbouw in vogelvlucht	16
	2.1 Inleiding	16
	2.2 De primaire land- en tuinbouw in de provincie Utrecht	16
	2.3 De landbouw per AVP-gebied	29
	2.4 Economische betekenis van de agrosector in Utrecht als geheel	34
3	Drijvende krachten	37
	3.1 Inleiding	37
	3.2 Vraag naar producten	38
	3.3 Aanbod van producten	42
	3.4 Beleid van overheden	47
	3.5 Maatschappelijk draagvlak	55
	3.6 Omgevingsfactoren	56

4	Toekomst van de land- en tuinbouw tot 2025	58
4.1	Inleiding	58
4.2	Uitkomsten van DRAM	58
4.3	Structuur van de landbouw in 2025	62
4.4	Uitwerking in sectoren	66
4.5	Uitwerking in AVP-gebieden	72
4.6	Uitwerking in enkele thema's	73
5	Conclusies en aanbevelingen	82
5.1	Conclusies	82
5.2	Aanbevelingen	84
	Literatuur	86
	Bijlagen	89
1	Agrocluster in Utrecht	89
2	Uitgangspunten scenario's ontwikkeling Utrechtse Landbouw tot 2025	104
3	Deelnemers workshops, geïnterviewden	107

Woord vooraf

In opdracht van de provincie Utrecht heeft het LEI, onderdeel van Wageningen UR, een verkenning voor de Utrechtse landbouw tot 2025 uitgevoerd. Hiermee wil de provincie haar inzicht in de huidige positie van de agrarische sector versterken, maar vooral een gefundeerd beeld krijgen van voor de landbouwsector relevante beleids- en marktontwikkelingen, en daarmee een beeld verkrijgen van hoe de Utrechtse landbouw in 2025 eruit zou kunnen gaan zien. Deze toekomstverkenning richt zich op de belangrijkste primaire sectoren in de provincie, zoals onder andere de melkveehouderij en de fruitteelt. De verkenning levert bouwstenen op voor een verdere invulling van het toekomstig provinciaal beleid voor de agrarische sector.

Voor het in beeld brengen van de huidige structuur van de landbouw is samengewerkt met Dienst Landbouwkundig Onderzoek (Adri Kromwijk). DLG heeft een uitgebreide landbouwstructuuranalyse gemaakt.

Een woord van dank gaat uit naar de vele agrarische deskundigen in de provincie en deels daarbuiten, die hebben geparticipeerd in de twee workshops of zijn geïnterviewd. Eveneens worden de begeleiders van het onderzoek vanuit de provincie Utrecht (Jaap van Till, Jos Geenen en Madeleine Gerretsen) hartelijk bedankt voor hun constructieve bijdragen aan de totstandkoming van dit rapport.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven in de provincie Utrecht zal tot 2025 met ruim een derde teruglopen tot minder dan 2.000. De agrarische productie blijft op peil. Veel bedrijven zullen verder in omvang groeien, maar blijven overwegend gezinsbedrijven.

Doordat de Europese beperkingen voor de melkproductie in 2015 vervallen, kan de productie stijgen. Bij een strenger milieubeleid tot 2025 dan nu zal de melkveestapel dalen met een kleine 10%. ([Zie paragraaf 4.2, tabel 4.1](#))

Groei is mede mogelijk door vrijkomend areaal van stoppende melkvee- en veel overige graasdierenbedrijven en een goede financiële draagkracht op de vooral grotere melkveebedrijven. Het aantal melkveebedrijven daalt met 40% en het aantal melkkoeien per bedrijf neemt toe naar gemiddeld 100. ([Zie paragraaf 4.4](#))

Ook in de varkens- en pluimveehouderij zal de schaalvergroting in hoog tempo doorgaan. Het aantal bedrijven zal met de helft teruglopen. Veel bedrijven kunnen niet investeren in verplichte welzijns- en milieuaanpassingen en zullen stoppen. De toekomstgerichte bedrijven zullen aanzienlijk uitbreiden. Ook de fruitteelt- en glastuinbouwbedrijven zullen zich moeten aanpassen aan de markt, de eisen van afnemers en aan technologische mogelijkheden. ([Zie paragraaf 4.4](#))

De Utrechtse landbouwbedrijven zullen ook in 2025 vooral gezinsbedrijven blijven. Ze zullen meer werkzaamheden uitbesteden en meer automatiseren. Het aantal zeer grote bedrijven (groter dan 300 nge) zal groeien naar 160 tot 180, zonder rekening te houden met veranderingen in het ruimtelijke ordeningsbeleid. ([Zie paragraaf 4.4](#))

Er zijn groeiende inkomensmogelijkheden door verbredingsactiviteiten (multi-functionele landbouw) en via onder andere duurzame energieproductie en stadslandbouw. ([Zie paragraaf 4.6](#))

De provinciale overheid kan de te verwachten ontwikkelingen stimuleren en faciliteren door aandacht te besteden aan: de inrichting van het landelijk gebied (kavelruil, wegenstructuur), het ruimtelijk ordeningsbeleid (bouwblokken, multi-functionele landbouw), het innovatiebeleid gericht op duurzame landbouw, maat-

schappelijke diensten en het scheppen van ruimte voor landbouw in en om de stad. ([Zie paragraaf 5.2](#))

S.2 Overige uitkomsten

Zowel het fosfaatoverschot als het stikstofoverschot zal tot 2025 afnemen. ([Zie paragraaf 4.2](#))

De marktopbrengsten van voedsel- en sierteeltproducten zullen redelijk tot goed zijn. Vooral de vraag naar hoogwaardige producten levert meer toegevoegde waarde op en een betere beloning voor agrariërs.

Tabel S.1 Aantal bedrijven per bedrijfstype naar AVP-gebied in 2009										
AVPGebied	Akkerbouw	Fruitteelt	Overig tuinbouw	Melkvee	Overig graasdier	Varkens	Pluimvee	Kalvermesterij	Combinaties	Totaal
De Utrechtse Waarden	6	29	3	265	180	15	1	6	20	525
De Venen	3	7	42	310	200	12	3	5	18	600
Gelderse Vallei - Eemland	16	1	19	273	265	38	21	26	77	736
Kromme Rijnstreek	10	102	25	163	162	18	4	2	54	540
Stad en Land Utrecht	7	17	26	68	115	3	1	4	11	252
Utrechtse Heuvelrug	10	1	9	14	57	2			11	104
Utrechtse Vecht en Weiden	7	4	22	111	121	5			13	283
Totaal	59	161	146	1.204	1.100	93	30	43	204	3.040

Bron: GIAB 2009, bewerking DLG.

De landbouw in Utrecht bestaat voor een groot deel uit grondgebonden veehouderijbedrijven. De grootste groep zijn melkveebedrijven. Er zijn bijna evenveel 'overige graasdierbedrijven' (bedrijven met jongvee, vleesvee, schapen of paarden) maar deze zijn gemiddeld veel kleiner en economisch minder van belang. De intensieve veehouderij, waaronder de pluimvee-, varkens- en vleeskalverhouderij, is vooral te vinden in het oosten van de provincie. De fruitteelt komt vooral in het Kromme Rijngebied voor, glastuinbouw vooral in Harmelen en Mijdrecht. Er is weinig akkerbouw, het betreft vooral snijmais als voedergewas. Circa 95% van de agrarische grond wordt gebruikt als grasland en voor snij-

mais, bijna 70% van de landbouwgrond is in gebruik van melkveebedrijven. Ongeveer 59% van de grond is in eigendom. De verkavelingssituatie op grotere melkveebedrijven is ongunstiger geworden.

S.3 Methode

De provincie Utrecht wil voor haar Structuurvisie inzicht in het toekomstperspectief van de land- en tuinbouw. Het LEI heeft daartoe een landbouwverkenning tot 2025 opgesteld, die ingaat op de ontwikkeling van de belangrijkste sectoren en op thema's zoals waterbeheer, stadslandbouw en duurzame energie. De verkenning bevat een specificatie naar Agenda Vitaal Platteland (AVP)-gebied en is getoetst in twee workshops met agrarische ondernemers, adviseurs en beleidsmedewerkers van lokale overheden.

Summary

Agricultural survey of the province of Utrecht up to 2025; Current situation and development

S.1 Key findings

The number of agricultural and horticultural businesses in the province of Utrecht will fall by over a third by 2025, declining to fewer than 2000. Agricultural production will remain at the current level. Many companies will continue to grow in terms of scale, but will remain predominantly family-run businesses.

As the European restrictions on milk production will cease to apply from 2015, it will become possible to increase production. Under a stricter environmental policy up until 2025 compared with the current policy, the total number of dairy cattle will fall by just under 10%.

Growth is partly facilitated by areas of land becoming available again as a result of dairy farms and other grazing animal businesses ceasing to operate as well as by the good financial capacity of the larger dairy farms in particular. The number of dairy farms will decline by 40% and the number of dairy cows per farm will increase to an average of 100.

The increases in scale will also continue at a fast pace in the pig and poultry farming sectors. The number of farms will decline by a half. Many farms are unable to invest in compulsory welfare and environmental modifications and will cease operations. The future-oriented businesses will expand considerably. The fruit cultivation and greenhouse horticultural businesses will also need to adapt to the market, the demands of buyers and technological opportunities.

The Utrecht-based farms will still predominantly be family businesses in 2025. They will contract out more work and increase their levels of automation. The number of very large businesses (more than 300 Dutch size units) will increase to between 160 and 180, without taking into account changes in spatial planning policy.

There are growing possibilities in terms of income thanks to diversification activities (multifunctional agriculture) and through developments such as sustainable energy production and urban agriculture.

The provincial government can stimulate and facilitate these expected developments by devoting attention to: the structure and layout of rural areas (plot exchange, road networks, etc), the spatial planning policy (building blocks, multifunctional agriculture), the innovation policy focused on sustainable agriculture, social services and the creation of space for agriculture in and around the city.

S.2 Complementary findings

Both the phosphate surplus and the nitrogen surplus will decline between now and 2025.

The market revenues of food and ornamental products will be reasonable to good. In particular, the demand for high-quality products delivers more added value and a better remuneration for farmers.

Table S.1		Number of farms per farm type according to AVP (Agenda for a Living Countryside) area in 2009									
AVP area	Arable farms	Fruit cultivation	Other horticulture	Dairy	Other grazing animals	Pigs	Poultry	Calf fattening	Combinations	Total	
<i>Utrechtse Waarden</i> (holms)	6	29	3	265	180	15	1	6	20	525	
<i>De Venen</i> (fenland)	3	7	42	310	200	12	3	5	18	600	
<i>Gelderse Vallei</i> (Gelder valley) - <i>Eemland</i>	16	1	19	273	265	38	21	26	77	736	
<i>Kromme Rijn</i> (Crooked Rhine region)	10	102	25	163	162	18	4	2	54	540	
City and rural areas of Utrecht	7	17	26	68	115	3	1	4	11	252	
<i>Utrechtse Heuvelrug</i> (Utrecht hill ridge)	10	1	9	14	57	2			11	104	
<i>Utrechtse Vecht</i> river and grasslands	7	4	22	111	121	5			13	283	
Total	59	161	146	1,204	1,100	93	30	43	204	3,040	

Source: Geographic Farm Information (GIAB) database 2009, processed by the Government Service for Land and Water Management (DLG).

Agriculture in the province of Utrecht consists to a great extent of pasture-based livestock farms. The largest group is that of the dairy farms. There are almost as many 'other grazing animal farms' (farms with young animals, beef cattle, sheep or horses) but on average these farms are much smaller and less significant in economic terms. Intensive livestock farming, including poultry, pig and veal calf farming, is found primarily in the east of the province. Fruit cultivation takes place primarily in the *Kromme Rijn* (Crooked Rhine) region, while greenhouse horticulture is found mainly in Harmelen and Mijdrecht. There is little in the way of arable farming; what little there is focuses primarily on green maize as a fodder crop. Approximately 95% of the arable land is used as grassland or for the cultivation of green maize, and almost 70% of that farmland is used by dairy farms. Approximately 59% of the land is actually owned by the farmer. The parcellation situation on larger dairy farms has become less favourable.

S.3 Methodology

The provincial government of Utrecht is keen to gain insight into the future prospects of agriculture and horticulture for the purposes of its Structural Vision. To that end, LEI has compiled an agriculture survey up to 2025, looking at the development of the most important sectors and topics such as water management, urban agriculture and sustainable energy. The survey comprises a specification according to *Agenda Vitaal Platteland* (AVP, Agenda for a Living Countryside) area and has been tested in two workshops with agricultural entrepreneurs, advisers and policy workers employed by local government bodies.

1 Inleiding

1.1 Doel en aanpak

De provincie Utrecht wenst met het oog op de ontwikkeling van haar beleid een beeld te hebben van het toekomstperspectief van de land- en tuinbouw op haar grondgebied. De achtergrond hiervan is dat de landbouw een grote betekenis heeft voor het (beheer van) landschap, de voedselvoorziening en in mindere mate de economie in Utrecht. De provincie heeft het LEI gevraagd een landbouwverkenning tot 2025 op te stellen. Hierin diende te worden ingegaan op de ontwikkeling van de belangrijkste sectoren van de land- en tuinbouw in de provincie en op enkele specifieke thema's in dat verband, zoals het waterbeheer. De verkenning betrof de land- en tuinbouw in de provincie Utrecht als zodanig met daarbinnen een specificatie naar Agenda Vitaal Platteland (AVP)-gebied. De verkenning diende met het oog hierop een schets van de huidige land- en tuinbouw in de provincie te geven, inclusief de relevante krachten voor de ontwikkeling van de sector in de toekomst, met het jaar 2025 als zichtjaar. Dit rapport vormt de weerslag van de verkenning.

Het onderzoek bestond voor een belangrijk deel uit deskresearch aan de hand van beschikbare data (Landbouwtelling en dergelijke, gegevens en analyses aangeleverd door DLG) en literatuuronderzoek. Daarnaast is gebruik gemaakt van onderzoeksmodellen van het LEI (het model DRAM - Dutch Regionalised Agricultural Model- voor de toekomstige ontwikkeling van de landbouwstructuur, het Input-output model voor de betekenis van het agrocomplex verbonden aan de primaire Utrechtse landbouw) en de deskundigheid van de projectleden. Voor specifieke onderwerpen is de kennis van (regionale) experts ingewonnen. Daarnaast zijn tussentijds voorlopige bevindingen in een workshop met regionale deskundigen getoetst en zijn hun expertise en toekomstvisies meegenomen in de verdere analyses.

1.2 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 van dit rapport geeft een beknopt beeld van de huidige structuur van de land- en tuinbouw in de provincie Utrecht. Deze beschrijving sluit aan bij de analyse van de structuur van de Utrechtse land- en tuinbouw die gelijktijdig op verzoek van de provincie is uitgevoerd door Dienst Landelijk Gebied (DLG).

De resultaten daarvan worden ook in dit hoofdstuk weergegeven. Aan de hand van een *input-outputmodel* van de agrosector wordt vervolgens in hoofdstuk 2 zicht gegeven op de betekenis van de totale agrosector, inclusief de toeleverende, verwerkende en dienstverlenende bedrijven, voor de economie en werkgelegenheid in de provincie Utrecht. In hoofdstuk 3 worden de belangrijkste drijvende krachten voor de ontwikkeling van de agrarische sector in de provincie in de komende jaren uitgewerkt. Hoofdstuk 4 gaat in op de toekomst van de land- en tuinbouw in de provincie, vooral de voor 2025 te verwachten betekenis en structuur van de sector. Dit wordt nader gespecificeerd per sector, per AVP-gebied en voor enkele specifieke thema's. Met het model DRAM wordt aan de hand van een aantal uitgangspunten en van beleidsvarianten daarop een kwantitatieve onderbouwing gegeven voor de verkenning van de stand van zaken in 2025. Uitgegaan wordt van het nu geldende beleid, maar er wordt ook ingegaan op de mogelijke effecten van een strenger milieubeleid. Het rapport sluit af met een aantal conclusies en aanbevelingen voor het beleid van de provincie.

2 De Utrechtse land- en tuinbouw in vogelvlucht

2.1 Inleiding

Paragraaf 2.2 beschrijft de belangrijkste kenmerken van de primaire sector en de ontwikkeling in de afgelopen tien jaar van de land- en tuinbouw in de provincie Utrecht. Daarna gaat paragraaf 2.3 in op de betekenis van de totale agrosector (het 'agrocluster'), die naast de (primaire) land- en tuinbouw ook de toeleverende, dienstverlenende en verwerkende bedrijven omvat, voor de economie en werkgelegenheid. Een uitgebreidere analyse van het agrocluster is opgenomen bijlage 1.

2.2 De primaire land- en tuinbouw in de provincie Utrecht

Algemeen

Onlangs de verstedelijking in de provincie, de aanwezigheid van belangrijke natuurgebieden en veel infrastructurele voorzieningen (onder andere wegen), is de land- en tuinbouw nog steeds de qua oppervlakte grootste ruimtegebruiker in de provincie Utrecht. Momenteel wordt meer dan 55% van de oppervlakte van Utrecht gebruikt door agrariërs (CBS, 2011). De ongeveer 3.000 land- en tuinbouwbedrijven in de provincie - ruwweg 4% van het totaal in Nederland - benutten bijna 70.000 ha cultuurgrond. Binnen de provincie zijn er duidelijke verschillen tussen de door de provincie onderscheiden AVP-gebieden. De aard van de bedrijvigheid in die gebieden - grondgebonden of intensieve veehouderij of tuinbouw of akkerbouw - wordt van oudsher sterk bepaald door de grondsoort en het waterbeheer. De veen- en kleigronden in de lager gelegen gebieden zijn vrijwel alleen geschikt als grasland, en dus voor de grondgebonden veehouderij. Daarbuiten gelden er voor het agrarisch gebruik van de grond minder natuurlijke beperkingen en is bijvoorbeeld de fruitteelt goed ontwikkeld. Op de kenmerken van de landbouw per AVP-gebied wordt later in dit hoofdstuk verder ingegaan.

Belangrijke sectoren

De land- en tuinbouw wordt sterk bepaald door de veehouderij, in de eerste plaats door de ongeveer 1.200 melkveebedrijven. Daarnaast is er een bijna even grote groep andere grondgebonden veehouderijbedrijven, de zogenaamde overige graasdierbedrijven, die relatief veel grond in de provincie in gebruik hebben. De intensieve veehouderij, waaronder de pluimvee-, varkens- en vleeskalverenhouderij, is vooral te vinden in het oosten van de provincie, in de Gelderse Vallei. De fruitteelt heeft vooral in het Kromme Rijngebied betekenis, terwijl de glastuinbouw gelokaliseerd is in enkele andere gebieden (Harmelen, Mijdrecht). Er is relatief weinig akkerbouw, vooral de teelt van snijmais als voedergras. De arealen granen, aardappelen en suikerbieten zijn gering in Utrecht. De meeste agrarische grond (circa 95%) wordt gebruikt als grasland en snijmais en bijna 70% van de landbouwgrond is in gebruik van melkveebedrijven. (Zie tabel 2.1 en 2.2.)

AVP-Gebied	Akkerbouw	Fruitteelt	Overig tuinbouw	Melkvee	Overig graasdier	Varkens	Pluimvee	Kalvermesterij	Combinaties	Totaal
De Utrechtse Waarden	6	29	3	265	180	15	1	6	20	525
De Venen	3	7	42	310	200	12	3	5	18	600
Gelderse Vallei - Eemland	16	1	19	273	265	38	21	26	77	736
Kromme Rijnstreek	10	102	25	163	162	18	4	2	54	540
Stad en Land Utrecht	7	17	26	68	115	3	1	4	11	252
Utrechtse Heuvelrug	10	1	9	14	57	2			11	104
Utrechtse Vecht en Weiden	7	4	22	111	121	5			13	283
Totaal	59	161	146	1.204	1.100	93	30	43	204	3.040

Bron: GIAB 2009, bewerking DLG.

Bedrijfstype	De Utrechtse Waarden	De Venen	Gelderse Vallei - Eemland	Kromme Rijn-streek	Stad en Land Utrecht	Utrechtse Heuvelrug	Utrechtse Vecht en Weiden	Totaal	%
Akkerbouw	159	27	270	118	126	148	66	915	1
Fruittelent	224	72	3	1.225	151	1	32	1.709	2
Overig tuinbouw	13	86	74	138	73	49	42	475	1
Melkvee	10.277	12.255	10.218	7.199	3.022	431	4.199	47.602	69
Overig graasdier	1.992	2.118	2.660	2.213	1.272	570	1.712	12.537	18
Varkens	83	76	259	180	1	5	24	628	1
Pluimvee	0	13	98	1	14			127	0
Kalvermesterij	90	58	195	12	81			436	1
Combinatie	554	233	1.429	1.205	241	260	175	4.098	6
Totaal	13.392	14.938	15.207	12.292	4.981	1.465	6.251	68.526	100

Bron: GIAB 2009, bewerking DLG.

Bedrijfsomvang

De in totaal circa 3.000 agrarische bedrijven in de provincie Utrecht zijn gemiddeld duidelijk kleiner dan in Nederland als geheel, namelijk (in 2009) ruim 70 nge ten opzichte van ruim 100 nge¹ per bedrijf in Nederland. Er zijn enkele redenen voor dit verschil in gemiddelde bedrijfsomvang. Zo zijn er in Utrecht relatief minder (glas)tuinbouwbedrijven.² Deze bedrijven zijn (in nge) gemiddeld groter dan grondgebonden landbouwbedrijven (akkerbouw en veehouderij). Een andere belangrijke reden is dat de provincie relatief veel zeer kleine bedrijven heeft: er zijn bijna duizend bedrijven met minder dan 20 nge, dit is dus ongeveer een derde van alle door de Landbouwtelling in de provincie geregistreerde be-

¹De nge (Nederlandse grootte-eenheden) zijn door het LEI berekend om de economische omvang van land- en tuinbouwbedrijven vast te stellen. Per hectare van een gewas en per dier (bijvoorbeeld melkoe of zeug) zijn hiertoe nge berekend. Op basis van de nge wordt ook het type bedrijf bepaald. Er zijn geen nge vastgesteld voor verbredingactiviteiten; deze spelen dus geen rol bij de vaststelling van de bedrijfsomvang.

De nge zijn in 2010, vanwege afspraken over harmonisatie in de EU, vervangen door de SO (Standaard Opbrengst) als maatstaf voor de bedrijfsomvang en de bedrijfstypering (zie voor meer informatie: www.lei.wur.nl/NL/statistieken/BSS+en+NGE/)

² Het aandeel glastuinbouwbedrijven is in Utrecht ruim 3% en in Nederland ruim 5%. Het totale aandeel tuinbouwbedrijven (inclusief fruittelentbedrijven) is in Utrecht ruim 10% en in Nederland ruim 14%.

drijven.¹ Op deze bedrijven wordt in veel gevallen de landbouw als nevenbedrijf, hobbymatig dan wel door een rustend agrariër, uitgeoefend. Deze bedrijven zijn vaak 'overige graasdierbedrijven', met jongvee of vleesvee, schapen, paarden en dergelijke. Hier zijn dus geen melkkoeien aanwezig.

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven (circa 23 ha) en het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf zijn in Utrecht ook kleiner dan gemiddeld in Nederland. Zo is het gemiddelde melkquotum per bedrijf ongeveer 15% kleiner (PZ en Blokland et al., 2009). Ook de aantallen varkens en kippen per bedrijf zijn in Utrecht gemiddeld wat lager. Wel is het zo dat de 'structuurachterstand' van de omvang van de bedrijven (in nge) de laatste jaren toegenomen is. De vermindering van het aantal bedrijven verliep de afgelopen tien jaar namelijk iets langzamer dan gemiddeld in Nederland. Dit geldt overigens ook voor het aantal melkkoeien, maar de varkensstapel liep in Utrecht wat harder terug, terwijl de pluimveestapel groeide.

Een en ander betekent dat er in Utrecht grote verschillen zijn tussen de landbouwbedrijven zoals die door de Landbouwtelling zijn geregistreerd. In grote lijnen geldt:

- Ruim 30% van de bedrijven is relatief klein, met minder dan 20 nge;
- Ongeveer 30% heeft met 20-70 nge eveneens een relatief geringe omvang;
- Ongeveer 30% is middelgroot, met 70 tot 150 nge;
- Minder dan 10% (235 bedrijven,) heeft meer dan 150 nge. Deze bedrijven kunnen als groot worden beschouwd.

Van de ongeveer 1.150 middelgrote en grote bedrijven in Utrecht is de meerderheid (bijna 800 bedrijven) een gespecialiseerd melkveebedrijf. Dit betekent dat ongeveer twee derde van de melkveebedrijven in de provincie qua omvang (redelijk) perspectiefvol is. Bij de overige graasdierbedrijven geldt dat slechts voor een klein deel van de bedrijven, circa 6%. Van de fruitteeltbedrijven is bijna de helft groter dan 70 nge.

Opvolging en beëindiging van bedrijven

Een groot aantal bedrijven, namelijk ruim de helft van alle bedrijven, heeft bij de Landbouwtelling 2008 kenbaar gemaakt op termijn geen opvolger te hebben (tabel 2.3). Van de bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar heeft ruim driekwart geen opvolger. Zouden al deze bedrijven niet worden voortgezet, hetzij in familieverband, hetzij door derden, dan komt ruim 23.000 ha ofwel ongeveer een derde

¹ Terwijl in Utrecht ruim eenderde deel van de bedrijven kleiner is dan 20 nge, is dat aandeel in Nederland met ongeveer 30% wat minder hoog.

van het totale agrarische areaal in Utrecht als eigendoms- of pachtgrond beschikbaar voor vergroting van de bestaande bedrijven. Een groot deel, namelijk bijna de helft, van alle bedrijven zonder opvolger is (zeer) klein, kleiner dan 20 nge. Deze bedrijven benutten samen een betrekkelijk klein areaal, ongeveer 4.000 ha (tabel 2.4).

Tabel 2.3		Bedrijfshoofd >50 jaar zonder opvolger naar AVP-gebied		
	>50 zonder opvolger			
AVP Gebied	aantal	hectare	wv >65	hectare
De Utrechtse Waarden	265	4.727	88	959
De Venen	296	5.162	107	1.069
Gelderse Vallei - Eemland	352	4.889	138	1,202
Kromme Rijnstreek	258	4.004	92	841
Stad en Land Utrecht	135	1,898	58	592
Utrechtse Heuvelrug	62	518	25	190
Utrechtse Vecht en Weide	148	2.296	64	642
Eindtotaal	1.516	23.495	572	5.495
Bron: GIAB 2008-2009, bewerking DLG.				

Tabel 2.4 Bedrijfshoofden >50 zonder opvolger naar nge klassen

	AVP gebied	De Utrechtse Waarden	De Venen	Gelderse Vallei - Eemland	Kromme Rijn- streek	Stad en Land Utrecht	Utrechtse Heuvel- rug	Utrechtse Vecht en Weide	Eindtotaal
Nge-klasse		1	1	1	1	1	1	1	
<20	Aantal	120	125	187	116	74	37	73	732
	Hectare	664	708	971	617	432	196	390	3,978
20<nge<70	Aantal	92	98	98	87	41	15	52	483
	Hectare	1.923	1,953	1.644	1,460	689	110	1.079	8,858
70<nge<150	Aantal	48	59	53	39	16	8	21	244
	Hectare	1.806	2,008	1.635	1,468	662	184	686	8.448
nge>150	Aantal	5	14	14	16	4	2	2	57
	Hectare	333	493	640	460	115	29	141	2,211
Eindtotaal bedrijfshoof- den		265	296	352	258	135	62	148	1.516
Eindtotaal hectaren		4.727	5.162	4.889	4.004	1.898	518	2.296	23.495

Bron: GIAB 2008-2009, bewerking DLG.

Ongeveer 460 bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar hebben wel een opvolger (Landbouwtelling, 2008). Deze bedrijven hebben ruim 16.000 ha in gebruik. Deze bedrijven zijn met gemiddeld circa 35 ha duidelijk groter dan het gemiddelde bedrijf in Utrecht.

De opvolgingssituatie varieert naar type bedrijf. Relatief de meeste opvolgers heeft de melkveehouderij, namelijk op 40% van de bedrijven van oudere ondernemers is een opvolger aanwezig. Op de overige graasdierbedrijven is dat slechts ruim 10% en in de fruitteelt ruim 25%. Het opvolgingspercentage op de overige graasdierbedrijven is laag omdat de bedrijven veelal erg klein zijn en het melkvee op het bedrijf al is verdwenen. Dat biedt geen basis voor de bedrijfsopvolging, ervan uitgaande dat de opvolger zijn of haar inkomen volledig op het bedrijf zou willen verdienen. Gemiddeld is er dus in Utrecht op nog geen 25% van alle bedrijven met een ondernemer van 50 jaar en ouder een opvolger.

Grondgebruik, eigendom, pacht en verkaveling

Het aandeel landbouwgrond in eigendom van agrarische ondernemers is met ruim 60% iets hoger dan gemiddeld in Nederland. Maar binnen Utrecht zijn er wel degelijk verschillen tussen gebieden. In bijvoorbeeld de gebieden met landgoederen wordt veel grond gepacht. Het aandeel grond in eigendom is hoger in de fruitteelt (80%) dan in de melkveehouderij (ruim 60%) en in de overige landbouw (ruim 50%). De gemiddelde kavelgrootte per bedrijf van 4 ha in de provincie wijkt niet af van het gemiddelde in Nederland (Blokland et al., 2009). In de melkveehouderij is, volgens de analyses van DLG, het aandeel van de oppervlakte van de huiskavel (57%) hoger dan in de fruitteelt (51%) en in de overige landbouw (41%). Voor de melkveehouderij is de omvang van de huiskavel onder meer van belang voor het kunnen weiden van de melkveestapel. Het aspect weidegang staat de laatste jaren maatschappelijk sterk in de belangstelling.

*Verbreiding (multifunctionele landbouw)*¹

Agrarisch natuurbeheer is in Utrecht duidelijk de belangrijkste vorm van verbreding als het gaat om het aantal hierin actieve bedrijven (zie tabel 2.5). Echter qua omzet is dat de boerderijverkoop, onder meer van op de boerderij geproduceerde kaas. Daarna is agro-toerisme financieel gezien de belangrijkste vorm van verbreding (zie Roest et al., 2010). Utrecht scoort in vergelijking met andere provincies vrij hoog wat betreft de aandelen landbouwbedrijven die een bepaalde vorm van verbreding hebben (Landbouwtellingen 2007, 2009).

De meeste, namelijk bijna 60%, van de bedrijven met verbreding (in 2009) zijn melkveebedrijven. Gerelateerd hieraan zijn de 'weidegebieden' De Venen, De Waarden en De Vallei/Eemland de belangrijkste 'leveranciers' van verbrede landbouw. Verbreding komt per saldo het meest voor op grotere grondgebonden bedrijven. Het aantal overige graasdierbedrijven met verbreding is minder dan de helft van het aantal melkveebedrijven met verbreding. Agrarisch natuurbeheer vindt relatief het meest plaats op grote melkveebedrijven (bedrijven met meer dan 150 melkkoeien (Van der Meulen et al., 2011, pagina 72).²

¹ Evenals de Taskforce multifunctionele landbouw (ministerie van EL&I) ziet de provincie de volgende zes activiteiten als de multifunctionele landbouw (of verbredings)activiteiten: zorglandbouw, agrarisch natuurbeheer, huisverkoop/streekproducten, recreatie, kinderopvang en ten slotte educatie.

² In van der Meulen et al. (2011) is niet ingegaan op de achterliggende redenen, of op de zwaarte van natuurpakketten.

Tabel 2.5 **Verbrede landbouw in Utrecht, aantal bedrijven met activiteiten a)**

APV-gebied	Recreatie en Toerisme b)	Verwerking b)	Huisverkoop b)	Agrarisch Natuurbeheer b)	Kinderopvang b)	Educatie b)	Zorg b)	Energie	Stalling	Loonwerk	Totaal
De Utrechtse Waarden	15	16	14	128	2	1	5	2	22	24	229
De Venen	32	13	21	202	0	1	9	3	37	42	360
Gelderse Vallei - Eemland	32	8	15	73	5	2	14	1	39	16	205
Kromme Rijnstreek	21	9	26	46	0	1	7	0	42	32	184
Stad en Land Utrecht	5	4	9	33	0	1	0	0	10	10	72
Utrechtse Heuvelrug	9	2	9	11	0	0	1	0	14	4	50
Utrechtse Vecht en Weiden	9	2	9	43	0	0	1	1	25	14	104
Eindtotaal	123	54	103	536	7	6	37	7	189	142	1.204

a) en deel van de bedrijven heeft meer dan 1 verbredingsactiviteit. Het aantal bedrijven met verbreding is per saldo duidelijk kleiner dan genoemd totaal van ruim 1.200; b) De Taskforce Multifunctionele Landbouw van het ministerie van EL&I richt zich uitsluitend op deze sectoren.

Bron: GIAB 2009, bewerking DLG.

Op bijna 60% van de bedrijven met verbreding zijn de opbrengsten hiervan betrekkelijk gering. Hier levert verbreding minder dan 10% van het totaal aan inkomsten van het bedrijf (Landbouwtelling, 2009). Hiertegenover levert op bijna 10% van de bedrijven de verbreding echter wel meer dan 50% van de bedrijfsopbrengsten op. Ongeveer de helft van deze bedrijven zijn 'overige graasdier-bedrijven'.

Het aantal bedrijven met verbreding is in de loop van de tijd niet constant (Landbouwtelling 2009 respectievelijk 2005). Een groei is in die periode te zien bij het aantal bedrijven dat zorg respectievelijk recreatie aanbiedt, terwijl het aantal bedrijven met natuurbeheer respectievelijk met verwerking en huisverkoop van producten is afgenomen.

Tabel 2.6 Biologische landbouw in Utrecht naar aantal bedrijven en oppervlakte per type en AVP-gebied

	Bedrijven	Fruiteelt	Overige tuinbouw	Melkvee	Overig graasdier	Varkens	Pluimvee	Kalvermesterij	Combinaties	Eindtotaal	Aandeel biologisch per AVP gebied
AVP-gebied											
De Utrechtse Waarden	Aantal			2	1	1				4	1%
	Hectare			97	16	2				115	1%
De Venen	Aantal			13	1	1				15	3%
	Hectare			690	10	0				701	5%
Gelderse Vallei - Eemland	Aantal			10	8		2	1	10	31	4%
	Hectare			344	137		13	5	186	684	5%
Kromme Rijnstreek	Aantal	5	3	5	1				8	22	4%
	Hectare	20	54	194	49				233	550	4%
Stad en Land Utrecht	Aantal	1					1			2	1%
	Hectare	1					14			15	0%
Utrechtse Heuvelrug	Aantal								1	1	1%
	Hectare								17	17	1%
Utrechtse Vecht en Weiden	Aantal			3	2				1	6	2%
	Hectare			99	318				16	433	7%
Totaal bedrijven		6	3	33	13	2	3	1	20	81	3%
Totaal hectaren		21	54	1.424	531	2	28	5	452	2.516	4%
Gemiddeld hectare per bedrijfstype		4	18	43	41	1	9	5	23	31	

Bron: GIAB 2009, bewerking DLG.

Biologische landbouw

Het aandeel biologische landbouwbedrijven is met circa 3% in Utrecht hoger dan in Nederland als geheel (Provincie Utrecht, 2010). Het areaal biologische landbouw (ongeveer 2.500 ha ofwel ongeveer 3,5% van alle landbouwgrond in 2009) is qua aandeel ook hoger dan het gemiddelde in Nederland (2,9% in 2010). Binnen Utrecht loopt het aandeel biologische landbouw tussen de AVP-gebieden nog vrij sterk uiteen (zie de laatste kolom van tabel 2.6). Zo zijn er in enkele gebieden relatief veel biologische bedrijven met melkvee, zoals in de Venen, en pluimvee, in de Vallei (zie tabel 2.6). Gemiddeld hebben de biologische bedrijven in Utrecht meer grond ter beschikking, ruim 30 ha, dan alle land- en tuinbouwbedrijven (circa 23 ha). De biologische melkveebedrijven en ook de overige graasdierbedrijven zijn met gemiddeld ruim 40 ha duidelijk groter dan de andere typen biologische bedrijven.

Zeer grote bedrijven

In de landelijke discussie over de zeer grote bedrijven (megabedrijven) en megastallen worden verschillende definities voor megastallen gebruikt. Een veelgebruikte definitie komt uit het Alterrapport *Megastallen in beeld*: een veebedrijf met meer dan 300 nge. De Raad voor het Landelijk Gebied legt de grens bij 500 nge. De provincie Utrecht gaat in haar beleid uit van de definitie van Alterra. Een veebedrijf met 300 nge heeft globaal een bouwperceel van 1,5 ha nodig voor woonruimte, stallen, berging, enzovoort.

Het aantal zeer grote bedrijven met veehouderij (vanaf 300 nge) in de provincie Utrecht is (nog) vrij klein. Er zijn in 2009 18 veehouderijbedrijven met een dergelijke grootte. Dit betekent dat minder dan 1% van de bedrijven met vee een dergelijk grote omvang heeft. Het merendeel van deze bedrijven valt in de categorie 300-500 nge en zijn melkveebedrijven. Het aantal 'megabedrijven' volgens de definitie van de Raad Landelijk Gebied (groter dan 500 nge) is 'slechts' drie. De eerdergenoemde 18 bedrijven hebben gemiddeld een omvang van 100 ha.

In de provincie zijn er 30 tuinbouwbedrijven met een omvang boven de 300 nge. Dit betreft voornamelijk glastuinbouwbedrijven en enkele fruitteeltbedrijven. Bijna de helft van deze bedrijven is groter dan 500 nge.

Mest¹

In de provincie Utrecht wordt in totaal door de primaire landbouw 7,6 mln. kg fosfaat uit dierlijke mest geproduceerd (tabel 2.7). Hiervan wordt bijna 6 mln. kg (79%) in de provincie aangewend (tabel 2.9). Dat houdt in dat van de productie van 7,6 mln. kg er 1,6 mln. kg fosfaat niet in de provincie wordt afgezet. De van bedrijven afgevoerde mest van pluimvee en overige hokdieren (0,65 mln. kg, tabel 2.8)) wordt geëxporteerd of het wordt verbrand in de verbrandingsinstallatie te Moerdijk. Daarnaast wordt een klein deel van de graasdiermest (0,1 mln. kg) verwerkt en het grootste deel van de varkensmest die van landbouwbedrijven wordt afgevoerd wordt afgezet op akkerbouwbedrijven in andere provincies (0,85 mln. kg fosfaat).

Tabel 2.7		
Mineralenproductie in de provincie Utrecht in 2009 in mln. kg naar diersoort		
Diersoort	Stikstof (N)	Fosfaat (P₂O₅)
- Graasdieren	18.27	5.79
- Varkens	2.80	1.15
- Pluimvee en overige hokdieren	1.29	0.66
Totaal	22.36	7.60

Bron: Luesink et al. (2010) + bewerking LEI.

Van de productie van stikstof van 22 mln. kg wordt 14 mln. kg (tabel 2.9) afgezet in de provincie zelf. Ongeveer 3 mln. kg wordt verwerkt of buiten de provincie afgezet en de resterende 5 mln. kg is ammoniakemissie en vervluchtiging van overige gasvormige stikstofverliezen.

Tabel 2.8		
Afgevoerde hoeveelheid mineralen van landbouwbedrijven in de provincie Utrecht in mln. kg naar diersoort in 2009		
	Stikstof (N)	Fosfaat (P₂O₅)
Graasdieren	1.59	0.81
Varkens	1.66	0.98
Pluimvee en overige hokdieren	0.76	0.65
Totaal	4.00	2.43
w.v.: - binnen de provincie	1.1	0.8
- buiten de provincie	2.9	1.6

Bron: Luesink et al. (2010) + bewerking LEI.

¹ De resultaten van de tabellen zijn afkomstig van Luesink et al. (2010), inclusief een bewerking naar provincieniveau. De gegevens zijn berekend met het Mest- en Ammoniakmodel (MAMBO) van het LEI.

Tabel 2.9 Bemeste hoeveelheid mineralen op landbouw- en hobbybedrijven in de provincie Utrecht in mln. kg in 2009

Gewasgroep	Dierlijke mest		Kunstmest	
	Stikstof (N)	Fosfaat (P ₂ O ₅)	Stikstof (N)	Fosfaat (P ₂ O ₅)
Grasland	12.09	5.01	6.15	0.25
Bouwland	1.61	0.77	0.64	0.19
Hobby	0.31	0.18	0.36	0.20
Totaal	14.01	5.96	7.15	0.64

Bron: Luesink et al. (2010) + bewerking LEI.

Binnen de provincie Utrecht speelt de mest- en mineralenproblematiek het meest indringend in de gebieden met intensieve veehouderijbedrijven, dus het oosten van de provincie.¹ Er zijn slechts enkele gemeenten met een overschot waar de productie een factor 1 tot 2 maal de plaatsingsruimte is (in 2009). De meeste gemeenten, eigenlijk de gehele provincie Utrecht behalve het zuidoostelijke deel, bieden per saldo ruimte voor mestafzet wat betreft fosfaat. Voor stikstof is er minder plaatsingsruimte (Luesink et al., 2011, pagina 85).

Levensvatbaarheid van bedrijven²

Melkveehouderij

Na een forse daling van het aantal melkveebedrijven in de periode 2000-2009 (-30%, waarvan een deel van de bedrijven een overig graasdierbedrijf werd) beschikte de provincie Utrecht in 2009 nog over 1.200 melkveebedrijven. Gemiddeld beschikken deze bedrijven over 93 nge, een maatstaf voor toegevoegde waarde. Ze blijven daarmee slechts beperkt achter bij het landelijke niveau. Van de bedrijven was ongeveer twee derde (800 bedrijven) groter dan 70 nge. De bedrijven met een redelijk tot goed agrarisch perspectief (dit zijn veelal een groot deel de bedrijven groter dan 70 nge) bevinden zich relatief veel in De Venen, Utrechtse Waarden, Kromme Rijnsteek en Gelderse Vallei, in de eerste twee gebieden met relatief veel grond in eigendom. De bedrijven hebben in

¹ Regionaal in Nederland behoort de Westelijke V, samen met Peel en land van Cuijk (Noord-Brabant) en Westelijk Noord-Limburg de drie landbouwgebieden in Nederland met de grootste overschotten; de fosfaatproductie is hier meer dan drie keer de plaatsingsruimte (Luesink et al., 2011, pagina 82, 83).

² Er zijn harde gegevens beschikbaar over de financiële situatie op Utrechtse landbouwbedrijven. De beschrijving is gebaseerd op informatie van derden (onder andere Rabobanken Woerden en Lunteren) en de huidige structuur (in nge) van sectoren.

doorsnee een goede solvabiliteit en bieden daarmee voldoende zekerheden. De inkomenssituatie op de meeste bedrijven boven 70 nge wordt als redelijk tot goed beoordeeld. Wel is de spreiding in inkomens aanzienlijk. Ook de huidige intensiteit per hectare is nog relatief laag ten opzichte van andere veehouderijgebieden.

Van de huidige bedrijven boven de 70 nge zal een belangrijk deel doorgroeien, vooral in de agrarische tak. Er lopen nu meerdere aanvragen voor een sterke groei, mede omdat de ligboxenstallen van eind jaren 70 aan vervanging toe zijn. De financiële ruimte van bedrijven voor groei (financiële weerbaarheid) wordt in doorsnee als voldoende tot goed beoordeeld. In de komende jaren bieden een gunstige melkpreisvorming en onder andere inkomensmogelijkheden voor groenblauwe diensten, goede mogelijkheden de financiële positie op voldoende niveau te houden. Ook lijken er nog mogelijkheden voor meer eigen voerwinning van invloed op de kostprijs van melk. Ook het loslaten van het quotumsysteem zal leiden tot meer koeien dan onder het quotumsysteem (zie paragraaf 4.2).

Een deel van de groeiers zal zich nog sterker richten op beloningen via groenblauwe diensten, verbredingsactiviteiten (professionalisering) of bijvoorbeeld duurzame energie. Hieronder ook een deel van de huidige bedrijven beneden de 70 nge. Van deze laatste groep heeft een groot deel geen opvolger en zal stoppen of als nevenbedrijf verder gaan.

Voor het verkrijgen van financiering is goed ondernemerschap, naast voldoende cashflow en zekerheden, een cruciale factor. Naast de financieringscapaciteit is realisatie van de groei mede afhankelijk van andere (regionale) factoren. Positief in Utrecht is het te verwachten ruime aanbod van grond van stoppers onder de overige graasdierenbedrijven en melkveebedrijven. Regelgeving (bouwblokdiscussie) kan een beperkende factor zijn voor een ontwikkeling naar zeer grote bedrijven. De sector heeft behoefte aan een nadere verkenning naar nieuwe financieringsconstructies, om voldoende schaalvergroting voor meer bedrijven de komende jaren mogelijk te maken.

Fruitteelt

Er wordt verwacht dat het aantal fruitteeltbedrijven met een kwart zal teruglopen. De financiële situatie verschilt nogal tussen de bedrijven. Meerdere bedrijven hebben het moeilijk als gevolg van mindere prijzen. Meerdere bedrijven kiezen er nu dan ook voor een handelstak erbij te hebben, anderen verdienen buitenshuis met bijvoorbeeld snoeiwerk of bedrijfsverzorging. In de komende jaren zal een deel van de bedrijven zich richten op een sterke groei via aankoop

van extra grond. Anderen kiezen voor beperkte groei en richten zich op verdere bedrijfsoptimalisatie via bijvoorbeeld koelcellen of voor handelsactiviteiten.

Glastuinbouw

Er zijn duidelijke verschillen tussen regio's in levensvatbaarheid. In de Harmelerwaard bevindt zich veel modern glas. Mede doordat ze eerder uitgekocht zijn hebben ze in doorsnee een goede financiële buffer. In andere regio's, zoals bij Mijdrecht en Vinkeveen, is veel oud glas. Deze bedrijven zijn gemiddeld klein en financieel niet krachtig

Intensieve veehouderij

De financiële situatie en daarmee de levensvatbaarheid van veel bedrijven in de varkenssector staat onder druk door verplichte investeringen voor welzijn en milieu (zie Baltussen et al., 2010). Dit wordt versterkt door de slechte prijsontwikkeling in de afgelopen jaren die hun invloed hebben gehad op de liquiditeitspositie.

2.3 De landbouw per AVP-gebied

Zoals eerder is aangegeven zijn er binnen de provincie duidelijke verschillen tussen de AVP-gebieden (figuur 2.1) voor wat betreft het type van de land- en tuinbouwbedrijven. De gemiddelde omvang in nge (zie tabel 2.7) laat ook verschillen zien. De gemiddeld grootste bedrijven komen voor in de gebieden met relatief veel fruitteelt (Kromme Rijnstreek) en glastuinbouw (Stad en Land Utrecht). De gemiddeld kleinste bedrijven zijn te vinden op de 'Heuvelrug' en in 'Vecht en weiden'; dit zijn de gebieden met relatief veel overige graasdierbedrijven en slechts een klein aantal melkveebedrijven.

In de Utrechtse Waarden domineert de melkveehouderij; meer dan de helft van de bedrijven zijn hier melkveebedrijven. Het zelfde geldt voor De Venen. In beide gebieden behoort bovendien meer dan 30% van de bedrijven tot de overige graasdierbedrijven. Al met al zijn dus circa 85% van de bedrijven grondgebonden veehouderijbedrijven en zij benutten samen circa 95% van de grond. De gemiddelde omvang van de melkveebedrijven in de beide gebieden is vrijwel gelijk, ongeveer 90 nge en 40 ha. Ongeveer 65% van de melkveebedrijven in de beide gebieden is groter dan 70 nge, dus met een redelijk perspectief. Terwijl er in de Waarden 29 fruitbedrijven zijn, zijn er in De Venen naast 7 fruitbedrijven ruim 40 overige tuinbouwbedrijven, voornamelijk glastuinbouwbedrijven. Het aantal (gespecialiseerde) varkens-, pluimvee- en vleeskalverenbedrijven is in de-

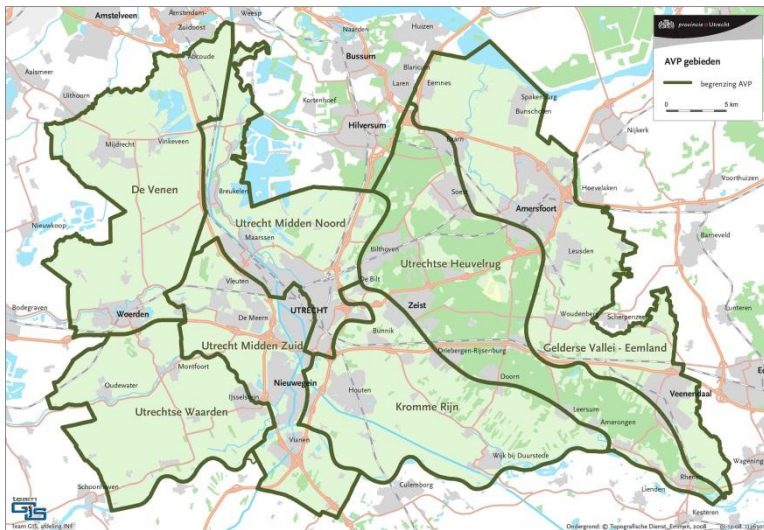
ze beide gebieden ongeveer 20; dit zijn voornamelijk varkensbedrijven. Ook zijn er in beide gebieden circa 20 gemengde bedrijven (combinatiebedrijven), in de regel zijn dit bedrijven met meerdere takken veehouderij.

In de Gelderse Vallei en Eemland zijn er aanzienlijk meer, namelijk meer dan 80 intensieve veehouderijbedrijven; deze bevinden zich vooral in de Vallei. Daarnaast zijn er nog bijna 80 gemengde bedrijven. De dominantie van de melkveehouderij en de overige graasdierbedrijven is daardoor hier wat minder groot; bijna 75% van de bedrijven zijn grondgebonden veehouderijbedrijven. De melkveebedrijven in de Gelderse Vallei en Eemland zijn in oppervlakte gemiddeld wat kleiner (37 ha), maar met 92 nge in economische omvang wat groter dan de hiervoor genoemde gebieden.

In de Kromme Rijnstreek behoort zo'n 60% van de bedrijven tot de grondgebonden veehouderijbedrijven en bijna 20% tot de fruitteeltbedrijven. De ruim 100 fruitteeltbedrijven beschikken over ruim 1.200 ha, ofwel zo'n 10% van het agrarisch areaal in het gebied. De fruitbedrijven zijn met gemiddeld 85 nge groter dan landelijk het geval is. De melkveebedrijven zijn hier met 44 ha en 107 nge groter dan gemiddeld in Utrecht en circa 75% hiervan heeft meer dan 70 nge.

De andere drie gebieden in Utrecht, namelijk Stad en Land, de Heuvelrug en Vecht en Weiden, zijn elk afzonderlijk duidelijk kleiner dan de hiervoor besproken vier gebieden. De drie genoemde gebieden omvatten samen met ruim 600 bedrijven circa 12.500 ha, dit is minder dan 20% van het agrarisch areaal van Utrecht. In deze gebieden bevinden zich relatief veel tuinbouwbedrijven. Opmerkelijk, omdat het tegengesteld is aan de situatie in de eerder besproken vier gebieden, is dat het aantal overige graasdierbedrijven in elk van deze drie gebieden groter is dan het aantal melkveebedrijven. In samenhang hiermee zijn veel bedrijven in deze drie gebieden klein.

Figuur 2.1 De zeven AVP-gebieden in de provincie Utrecht

Bron: Provincie Utrecht.

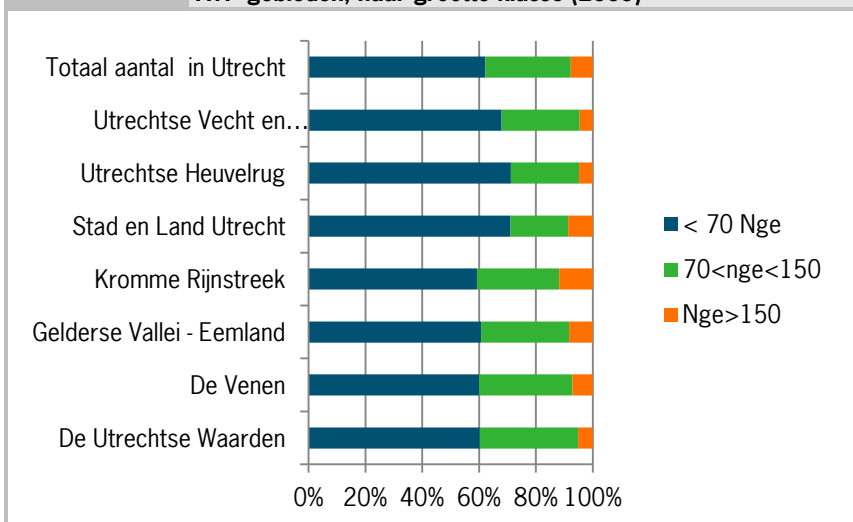
Figuur 2.2 geeft aan dat ruim 60% van alle bedrijven in Utrecht tot de kleinere bedrijven, kleiner dan 70 nge, kan worden gerekend. In totaal bijna 1.900 bedrijven (tabel 2.10). In de gebieden Stad en Land en de Heuvelrug is dat aandeel zelfs meer dan 70%. Het aandeel grotere bedrijven, groter dan 150 nge, is in Utrecht met nog geen 8% relatief laag; in Nederland ligt het op ruim 15%. De meeste grotere bevinden zich in de Kromme Rijnstreek en de Gelderse Vallei-Eemland (zie figuur 2.2), waaronder relatief veel intensieve veehouderijbedrijven.

Tabel 2.10 Aantallen bedrijven per grootte klasse in de provincie Utrecht, naar AVP gebied (2009)

AVP Gebied	Nge klassen			Totaal bedrijven	Totaal Nge	Nge per bedrijf
	< 70 Nge	70<nge<150	Nge >150			
De Utrechtse Waarden	316	182	27	525	32.944	63
De Venen	360	197	43	600	42.154	70
Gelderse Vallei - Eemland	447	228	61	736	47.180	64
Kromme Rijnstreek	320	156	64	540	44.664	83
Stad en Land Utrecht	179	51	22	252	21.610	86
Utrechtse Heuvelrug	74	25	5	104	5.240	50
Utrechtse Vecht en Weiden	192	78	13	283	15.910	56
Totaal aantal in Utrecht	1,888	917	235	3.040	209.702	69
Totaal aantal in Nederland x 1.000 (*)	40.9	20.3	11.8	73.0	7.429.0	102
Utrecht in % van Nederland	4.6	4.5	2.0	4.2	2.8	

Bron: GIAB 2008-2009, bewerking DLG.

Figuur 2.2 Procentuele verdeling Utrechtse land- en tuinbouwbedrijven in AVP-gebieden, naar grootte klasse (2009)

Structuurverandering

De land- en tuinbouw is een dynamische bedrijfstak. In de loop van de jaren is er duidelijk verandering te zien in het aantal en de omvang van bedrijven. In de land- en tuinbouw vindt voortdurend schaalvergroting plaats. De groei van de omvang van de bedrijven is nodig om de bedrijven, gezien de veranderingen in de markten en de technologie, voldoende inkomen op te laten leveren (Van der Meulen et al., 2011).

In de periode 2000-2009 is het aantal land- en tuinbouwbedrijven in Utrecht ongeveer met een kwart verminderd, van ruim 4.000 naar ruim 3.000 (in Nederland als geheel is de daling met ongeveer 28% wat hoger geweest). De daling van het aantal melkveebedrijven in Utrecht (van ruim 1.700 naar 1.200) is echter fors, circa 30%, terwijl het aantal overige graasdierbedrijven er slechts met ongeveer 6% afnam. Bij de intensieve veehouderijbedrijven in Utrecht nam het aantal varkensbedrijven met meer dan 40% sterker af dan het aantal pluimvee- en vleeskalverenbedrijven, elk met ongeveer een kwart. Het aantal fruitteeltbedrijven daalde ook met ongeveer een kwart. De daling van het aantal (overige) tuinbouwbedrijven is met bijna 50% aanzienlijk fors. Dit laatste komt overigens overeen met de halvering van het aantal glastuinbouwbedrijven in Nederland in de periode 2000-2009.

Per AVP-gebied is het afnametempo in de Waarden, in de Venen en ook in Vecht en Weide met circa 20% lager dan het gemiddelde van 25% in de provincie in de periode 2000-2009. Het afnametempo is echter met bijna 40% duidelijk hoger in Stad en Land en op de Heuvelrug. In deze twee gebieden is het aantal melkveebedrijven in die periode meer dan gehalveerd. De verschillen tussen de gebieden in de snelheid van de vermindering van het aantal bedrijven kunnen voor een deel samenhangen met veranderingen in de bestemming van grond; naarmate meer grond aan de landbouw onttrokken wordt ten behoeve van verstedelijking, natuur en dergelijke zijn in de regel meer agrarische bedrijven beëindigd.

De totale omvang van de land- en tuinbouwproductie in Utrecht is ondanks de vermindering van het aantal bedrijven met een kwart ruwweg op peil gebleven. Het areaal landbouwgrond daalde tussen 2000 en 2009 met circa 7% (van bijna 74.000 naar 68.500 ha), maar de melkproductie bleef ongeveer gelijk (PZ), terwijl het aantal vleeskalveren toenam (Blokland et al., 2009). Terwijl de varkensstapel in Utrecht vrij sterk afnam en ook het aantal vleeskuikens daalde, nam het aantal leghennen sterk toe, met 40% in 10 jaar. De legpluimveehouderij met ca. 1,5 mln. dieren is van oudsher in Utrecht veel belangrijker dan de vleeskuikenhouderij met 'slechts' ruim 100.000 dieren. Voor de fruitteelt en de glastuinbouw geldt dat per saldo de arealen in de provincie een afname laten

zien, maar dat wordt gecompenseerd door een de toenemende productie per ha.

2.4 Economische betekenis van de agrosector in Utrecht als geheel

De betekenis van de land- en tuinbouw voor de economie en de werkgelegenheid in de provincie Utrecht moet ook worden gezien in samenhang met het geheel van activiteiten, zoals toelevering en verwerking van producten en diensten die met de productie op de primaire landbouwbedrijven samengaat (zie ook bijlage 1 voor een verdere toelichting en meer gedetailleerde informatie). Op de economische betekenis van de agrosector voor het Groene Hart (wat voor een groot deel ligt in de provincie Utrecht) is eerder ingegaan in Vogelzang et al. (2009).

Een belangrijk deel van de totale voedings- en genotmiddelenindustrie, bijvoorbeeld de verwerking van koffie en cacao, bestaat onafhankelijk van de bedrijvigheid van de Nederlandse primaire landbouw. In de 'enge definitie' wordt uitgegaan van de 'eigen agrarische grondstoffen', dit zijn de producten die door de Nederlandse land- en tuinbouw zijn voortgebracht (dit hoeft overigens niet specifiek in de provincie Utrecht te zijn). Dit houdt een belangrijk verschil in, zie tabel 2.11. Op basis van de 'eigen agrarische grondstoffen' is de toegevoegde waarde circa € 750 mln.; dit is duidelijk minder dan de helft van wanneer het totale agrocomplex in beschouwing zou zijn genomen. Hetzelfde geldt voor de werkgelegenheid met ruim 12.000 ten opzichte van bijna 27.000 arbeidsjaren.

Tabel 2.11 Kerncijfers van totale agrocluster in Utrecht, 2009

	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocluster a)	1.953	26.876
<i>Aandeel in totale Utrechtse economie</i>	<i>4,5%</i>	<i>4,8%</i>
Verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen	1.211	14.572
Agrocluster, op basis van eigen agrarische grondstoffen	742	12.304
<i>Aandeel in totale Utrechtse economie</i>	<i>1,7%</i>	<i>2,2%</i>
Waarvan: - land- en tuinbouw	144	5.183
- verwerking	148	1.244
- toelevering	339	4.162
- distributie	111	1.715

a) Utrechtse en niet-Utrechtse agrarische grondstoffen, inclusief cacao en drank.
Bron: Agrarische input-outputtabel; LISA voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.

Het agrocluster op basis van in Utrecht (zie opmerking boven) geproduceerde agrarische grondstoffen draagt 1,7% bij aan de toegevoegde waarde en 2,2% aan de werkgelegenheid van de gehele Utrechtse economie. Beide percentages zijn duidelijk lager dan de gelijksoortige percentages (respectievelijk 4,8 en 5,7%) voor de gemiddelde Nederlandse regio. In Utrecht draagt het cluster voor de grondgebonden veehouderij het meeste bij aan de economische betekenis van het totale agrocluster (43% aan toegevoegde waarde en de helft aan werkgelegenheid), gevolgd door het akkerbouwcluster (25% aan toegevoegde waarde en 20% aan werkgelegenheid). Tabel 2.12 geeft een vergelijking van de aandelen van de deelclusters in het totale agrocluster tussen Utrecht en Nederland.

Het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in de toegevoegde waarde van het 'enge' agrocluster is nog minder dan 20% (zie tabel 2.11). Het aandeel van de primaire bedrijven in de werkgelegenheid is wel duidelijk hoger, namelijk iets meer dan 40%. Voor een deel valt deze scheve verhouding te verklaren door het gekozen jaar, 2009. In dat jaar waren de inkomens in de land- en tuinbouw door lage opbrengstprijzen teleurstellend laag. Uitgaande van de eerdergenoemde ruim 3.000 land- en tuinbouwbedrijven en de bijna 5.200 arbeidsjaren, is de gemiddelde arbeidsbezetting circa 1,7 arbeidsjaareenheid.

Voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid is de toelevering van goederen en diensten de belangrijkste schakel in de agrarische productiekolom. Dit hangt voor een belangrijk deel samen met de productie en dergelijke van mengvoeders.

	Deelclusters in percentages van toegevoegde waarde en werkgelegenheid van totale agrocluster (eigen grondstoffen) in Utrecht en Nederland, 2009			
	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland
Grondgebonden veehouderij	43	30	51	35
Intensieve veehouderij	12	23	11	22
Akkerbouw	25	18	20	15
Glastuinbouw	12	22	8	18
Opengrondstuinbouw	8	7	10	10
Totaal	100	100	100	100

Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

Tabel 2.12 geeft aan dat de grondgebonden veehouderij relatief van groot belang is in Utrecht. Dit hangt duidelijk samen en komt overeen met de eerder besproken structuur van de landbouw.

Het relatief grote economische belang van het akkerbouwcomplex (zie tabel 2.12) staat echter vrijwel geheel los van de omvang van de teelt van akkerbouwgewassen in Utrecht: deze is namelijk klein. De economische betekenis hangt vooral samen met de verwerking van aardappelen en graan (meel en bakkerijproducten) en hun toeleveranciers. Zo werken in de verwerkende bedrijven op het gebied van brood, deegwaren en bakketproducten bijna 2.200 mensen; dit is met een aandeel van meer dan 35% de grootste categorie van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Utrecht.

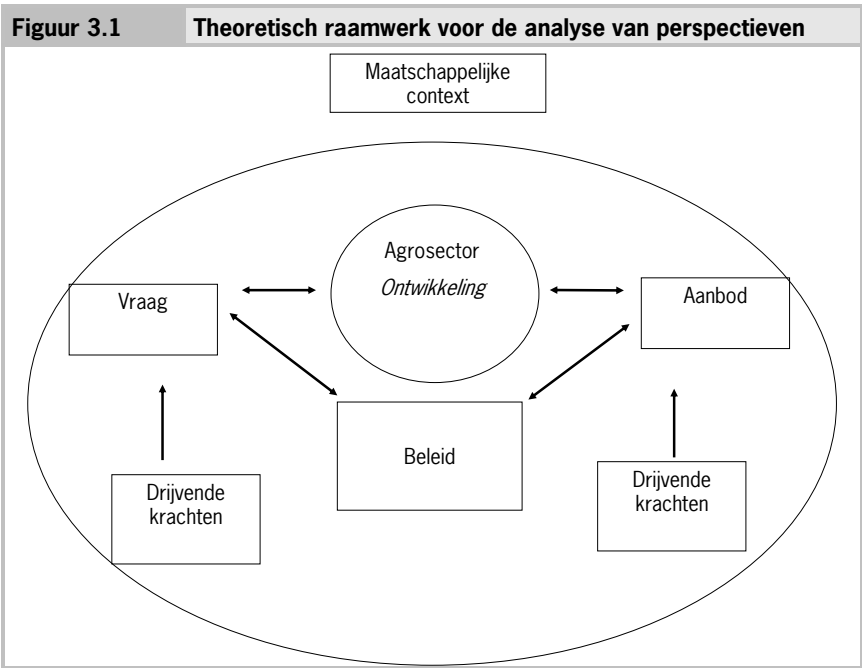
Voor de veehouderijcomplexen geldt het tegenovergestelde: een groot deel van de voortgebrachte melk en dieren wordt in andere provincies verwerkt. In Utrecht zijn weinig zuivelbedrijven en slachterijen gevestigd (zie ook bijlage1, tabel B1).

3 Drijvende krachten

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de krachten die de ontwikkeling van de agrarische sector in de provincie in de komende jaren naar verwachting in sterke mate bepalen.

Deze drijvende krachten kunnen worden ingedeeld in onder meer de vraag naar en het aanbod van producten en het beleid (Silvis et al., 2009; figuur 3.1). Dit krachtenveld manifesteert zich binnen de samenleving, de maatschappelijke context. Daarom is voor de ontwikkeling van de agrosector ook het draagvlak in de samenleving belangrijk. Dit draagvlak werkt onder meer door in de ontwikkeling van het beleid van de overheid, zowel Europees, nationaal als in de provincie en gemeenten. Maar ook in de vraag naar producten en in de strategie van bedrijven in de agroketens. Ook 'omgevingsfactoren' spelen een belangrijke rol (zie figuur 3.1).

3.2 Vraag naar producten

De eerste bepalende factor is de vraag naar producten. Op macroniveau gaat het om de internationale markt, op microniveau ligt de nadruk op wat er in de omgeving van het individuele bedrijf, dus regionaal, aan de orde respectievelijk mogelijk is. Bij de vraag naar producten van de land- en tuinbouw gaat het overigens niet alleen om voedings- en sierteeltproducten, maar ook om 'multifunctionele of verbrede landbouw'.

Internationaal, macro

Macro-economisch gezien geldt dat de producten van de Utrechtse land- en tuinbouw, net als die van Nederland als geheel, voor het overgrote deel worden geëxporteerd, vooral naar andere EU-landen, met Duitsland als grootste afnemer. Veranderingen in de vraag in de EU zijn dan van belang. Verwacht wordt dat omvang van de bevolking van de EU en ook de koopkracht van die bevolking de komende jaren niet sterk veranderen. De Europese bevolking vergrijsst en groeit nauwelijks of krimpt zelfs, terwijl de groei van de economie en koopkracht in de EU naar verwachting bescheiden zal zijn.

Een duidelijke groei van de vraag (in volume) mag echter wel verwacht worden vanuit andere werelddelen. De totale wereldbevolking groeit mogelijk nog van de huidige bijna 7 mld. mensen naar omstreeks 9 mld. rond het midden van de 21e eeuw. De groei van de bevolking is vooral te vinden in Azië, Zuid-Amerika en Afrika. Met het toenemen van de koopkracht van de bevolking in landen als China en India wordt vooral de vraag naar dierlijke producten (vlees, zuivel) groter. Voor de productie hiervan, dus voor het houden van meer vee, neemt ook de vraag naar veevoerders toe, waarvoor graan en andere producten als grondstof dienen. Daarnaast kan, afhankelijk van de beschikbaarheid van energie uit andere bronnen en de ontwikkeling van de energieprijzen (olie, gas) de vraag naar agrarische producten (biomassa) voor de productie van brandstoffen doen toenemen. In die zin staan de mondiale ontwikkelingen in de vraag naar voedsel en naar energie niet los van elkaar.

Door de als geheel groeiende vraag (voor food, feed en fuel) naar landbouwproducten zullen, ook volgens analyses van de FAO en de OECD, de internationale prijzen van agrarische producten de komende tien jaar gemiddeld duidelijk hoger zijn dan in voorgaande decennia. Recente perioden met hoge prijzen voor onder meer graan en zuivel, in 2008 en 2010/2011, geven al aan dat dat zeker in bepaalde perioden mogelijk is. De prijzen van land- en tuin-

bouwproducten zullen ook sterker fluctueren dan in het verleden (Berkhout en van Bruchem, 2010 respectievelijk 2011).

Een cruciaal punt in de komende jaren in dit verband is of het al dichtbevolkte Azië de komende jaren zelf voldoende voedsel kan produceren, dan wel in toenemende mate aangewezen is op invoer uit onder meer Amerika (Brazilië, VS, Argentinië, Canada), Australië en Nieuw Zeeland. Gezien de strategie van China en andere landen gedurende de laatste jaren ('land grabbing' ofwel het verwerven van het gebruik van grond in andere continenten) lijkt het erop dat dit land rekt op een omvangrijke invoer van agrarische grondstoffen. Die invoer kan worden gefinancierd door de uitvoer van industrieproducten door landen als China, India, Japan, Zuid-Korea enzovoort.

Hierbij is interessant wat de rol van de EU en Nederland kan zijn als het gaat om de voedselvoorziening van China en andere genoemde landen. In principe heeft Nederland goede mogelijkheden voor de export van onder meer veehouderijproducten (zuivel, vlees). Bij export op grote afstanden en met concurrerende aanbieders uit andere werelddelen speelt vaak wel dat de marges vooral voor de 'bulkproducten' gering zijn. Export naar dichterbij gelegen, meer koopkrachtige markten, is dan meestal aantrekkelijker. Op die nabijgelegen markten wordt evenzeer geconcurrereerd op basis van kostprijzen, maar kunnen ook zaken als innovatie, productvernieuwing, duurzaamheid, dienstverlening enzovoort beter tot hun recht komen in de prijs van het product.

Regionaal, micro

Het is ook interessant vooral in de nabije omgeving van de productie te kijken naar ontwikkelingen in de vraag naar producten. De vraag is welke mogelijkheden in de lokale en regionale markten kunnen worden benut door agrariërs in Utrecht, individueel of door een gezamenlijke aanpak en samenwerking in de ketens. De voorkeuren van de (Nederlandse) consumenten worden onder meer bepaald door gezinssamenstelling, leeftijd en koopkracht - kan er geld worden besteed aan duurdere producten? - en voor een deel door trends als 'gezondheid' (voedselveiligheid, bestrijding overgewicht en dergelijke), 'duurzaamheid' (effecten voor milieu, welzijn van dieren en dergelijke), 'gemak' (bereiding en dergelijke) en 'internationalisering' (aanbod van en bekendheid met producten uit andere landen). Deze trends onder consumenten worden beïnvloed door onder meer de informatie van de overheid, maatschappelijke organisaties (ngo's) en supermarktketens.

Belangrijk voor de opbrengsten en de continuïteit van de landbouwbedrijven is om de ontwikkeling van de vraag in genoemde richtingen te benutten. Zo is de vraag bijvoorbeeld: slaagt de landbouw erin met partners in de ketens door

bijvoorbeeld 'tussensegmentproducten' (tussen gangbaar en biologisch) meer toegevoegde waarde te realiseren? Er zijn inmiddels enkele redelijk succesvolle voorbeelden van die producten die de laatste jaren zijn geïntroduceerd, waaronder eieren (Rondeel) en vleesvarkens (De Hoeve). Ook in de zuivel wordt gewerkt aan 'meer duurzaamheid' in de producten en de productiewijzen, onder meer door de overkoepelende organisatie NZO en door zuivelondernemingen, zoals CONO. De tendens is dat die producten in de markt een hogere prijs opbrengen dan de gangbare producten. Daarmee kunnen ook de primaire producenten een meerprijs ontvangen.

Naast de 'tussensegmentproducten', die overigens niet alleen maar appelleren aan een bepaalde regionale herkomst, kan met 'streekproducten' eventueel een (extra) verbinding met de consument worden gelegd. Dit kan uitmonden in meer toegevoegde waarde. Tot nu toe zijn er nauwelijks streekproducten in de provincie Utrecht ontwikkeld die in een groter ketenverband worden aangeboden. In elk geval liggen hier uitdagingen en kansen voor de land- en tuinbouw om langs deze wegen meer toegevoegde waarde te creëren. Voor Utrecht specifiek geldt dat er kansen zijn op het gebied van de zuivel (door verbinding te leggen met bekende positief klinkende namen als Groene Hart en Veenweide) en fruit (naast appels, peren ook bijvoorbeeld kersen uit het Kromme Rijngebied). Initiatieven op dat gebied zijn reeds genomen in de vorm van Lekker Utrechts (zie www.lekkerutregs.nl) en Willem & Drees. Landelijk gezien zijn de streekproducten die nu onder de naam Gijs op de markt gebracht worden reeds een succes in een aantal supermarkten.

Verbreiding

Bij de verdienmogelijkheden voor de landbouw in de toekomst gaat het dus niet alleen om de 'klassieke' landbouwproducten, voedsel en sierteeltproducten. Verbredingsactiviteiten op landbouwbedrijven (multifunctionele landbouw) bieden ook kansen voor bedrijven. Vooral voor landbouwbedrijven in een wat dichter bevolkt gebied en in een stedelijke omgeving met een koopkrachtige bevolking zijn die kansen er. In de provincie Utrecht is dat zeker het geval.

Tot dusver doet de Utrechtse landbouw vooral met agrarisch natuurbeheer en weidevogelbeheer aan verbreding. Het aantal bedrijven dat andere verbredingsmogelijkheden benut is in vergelijking daarmee nog gering. Met andere soorten van verbreding zijn echter per bedrijf wel grotere opbrengsten te generen dan met natuurbeheer. Voor de opbrengsten uit natuurbeheer geldt bovendien een grote afhankelijkheid van de middelen van de overheid en die staan naar verwachting de komende jaren onder druk. Hierbij geldt overigens wel dat het huidige kabinet het agrarisch natuurbeheer de voorkeur geeft boven het

aankopen van agrarische grond om het daarna een natuurbestemming te geven. Dat brengt wel weer kansen voor agrarische bedrijven met zich mee.

Het buitengebied in de provincie Utrecht beantwoordt volop aan de behoefte van burgers aan bijvoorbeeld rust en ruimte en biedt onder meer kansen voor recreatie (dag- en verblijfsrecreatie). Dit kan, inspelend op de vraag vanuit de markt, door de landbouw worden ondersteund met agrotourisme en het aanbieden van (streek)producten. Ook zijn er mogelijkheden voor het aanbieden van zorg aan ouderen en gehandicapten.¹ Overigens zijn de mogelijkheden voor de meeste van de genoemde verschillende vormen van verbreding wel verschillend per plaats in de provincie Utrecht. De locatie van het landbouwbedrijf is dus in veel gevallen belangrijk. Voor de ondernemer en zijn gezin is dan uiteraard nog de vraag of de competenties bij verbredingsactiviteiten liggen, en in hoeverre verbreding te combineren is met de bestaande bedrijfsvoering dan wel of het hierin is in te passen.

Duurzame energie

De landbouw heeft ook mogelijkheden voor de productie van (duurzame) energie. Mede afhankelijk van het bedrijfstype zijn dat vooral: wkk (warmtekrachtkoppeling) in de glastuinbouw, vergisting van mest en ander organisch materiaal in de veehouderij en windenergie. Het laatste in gebieden waar voldoende windkracht is en waar dat ook planologisch is toegestaan enzovoort. De vergisting van mest en andere biomassa kan, mogelijk door samenwerking van bedrijven, voor de veehouderij een interessante optie zijn (zie ook rapport Friesland). In Utrecht kan het een nadeel zijn dat de veehouderijbedrijven veelal kleiner zijn dan in bijvoorbeeld Friesland (de investeringen in de vergistingsapparatuur zijn dan minder gemakkelijk rendabel, afhankelijk van het volume biomassa), maar kan het een voordeel zijn dat de afstanden naar de (stedelijke) afnemers van de opgewekte energie niet groot zijn: dit beperkt de kosten van leidingen en dergelijke naar de afnemers.

Stadslandbouw

Bij stadslandbouw gaat het om voedselproductie in en om de stad. Stadslandbouw is een mogelijkheid om stad en platteland bij elkaar te brengen, bijvoorbeeld om kinderen kennis te laten maken met voedselproductie. Stadslandbouw vindt dan ook in of dichtbij de stad plaats en is meestal kleinschalig van opzet. In en om Utrecht zijn er sinds kort (2010) initiatieven om er te experimenteren

¹ Een andere optie is de stalling voor bijvoorbeeld paarden en caravans (een optie die buiten de door de provincie Utrecht gehanteerde definitie van multifunctionele landbouw valt).

met stadslandbouw.¹ Het gaat hierbij in hoofdzaak om de teelt van voedselgewassen en eventueel het houden van dieren op kleine of grote schaal in of dichtbij de stad. Het is momenteel onduidelijk of de huidige landbouwbedrijven die hier nog actief zijn, hierin een rol kunnen of willen vervullen.

Aan de vraagkant zijn er in de provincie goede mogelijkheden om vormen van stadslandbouw te ontwikkelen. De landbouw in (de directe omgeving van de) verschillende steden in de provincie kan diverse producten (vooral zelf geteelde producten, bij voorkeur rechtstreeks) en diensten (landschap, groen, rust, recreatie, educatie en dergelijke) aanbieden aan de stedelijke bevolking. In de praktijk houdt dat in dat het betreffende (landbouw)bedrijf multifunctioneel is. Wel is het zo dat de combinatie van (productie)landbouw en de levering van verschillende diensten bedrijfsmatig moeilijk kan zijn. Het tekort aan efficiency zal in de regel gecompenseerd worden door de (relatief) hoge prijs die de stadsbevolking voor de producten en diensten bereid is te betalen.

Er zijn ook combinatiemogelijkheden van tuin, winkel, eetcafé, waar dagbesteding en arbeidsintegratie worden geboden aan mensen die niet deelnemen aan de (reguliere) arbeidsmarkt en voor jongeren met een handicap (zie: <http://www.moestuinutrecht.nl/>). Stadslandbouw heeft dus zeker kansen in de provincie Utrecht, maar die moeten in de praktijk nog wel verzilverd worden.

3.3 Aanbod van producten

Ook bij het aanbod van producten kan de aandacht macro-economisch of micro-economisch zijn. Hier is de aandacht vooral micro-economisch, mede vanwege de speelruimte van de provincie. Het gaat hierbij om de ontwikkeling van de productie van de land- en tuinbouw in Utrecht onder invloed van de beschikbare arbeid, grond en investeringsmiddelen (dus de productiefactoren) en daarbij rekening houdend met technologische veranderingen en innovatie. Dit heeft uiteraard ook te maken met randvoorwaarden op het gebied van onder meer milieu en ro (zie paragraaf 3.4). Een aandachtspunt in de provincie is dat er weinig tuinbouwproductie is. Agrarische ondernemers vinden dat economisch gezien veel te weinig wordt (kan worden) verdiend met tuinbouw in de vollegrond.

Te verwachten trends en omstandigheden voor de land- en tuinbouw:

- Het aantal land- en tuinbouwbedrijven neemt in een gestaag tempo af, waarschijnlijk per jaar met 2 tot 3%. Voor een belangrijk deel is dat het gevolg van het niet beschikbaar zijn van een opvolger op bedrijven met een ouder

¹ Zie ook www.destadutrecht.nl/politiek/nieuws/998/utrecht-gaat-experimenteren-met-stadslandbouw

bedrijfshoofd. Niet opgevolgd worden vooral kleinere tot middelgrote bedrijven, die onvoldoende inkomensmogelijkheden bieden voor een nieuwe generatie ondernemers. De afgelopen jaren verminderde vooral het aantal tuinbouwbedrijven en het aantal intensieve veehouderijbedrijven (varkens, pluimvee) in Utrecht relatief sterk. Bedrijven die het houden van melkvee vaarwel zeggen, gaan vaak nog wel voor kortere of langere duur door als extensief bedrijf met graasdieren (vleesvee, jongvee, schapen, paarden). Het afnametempo voor het aantal bedrijven in de gehele land- en tuinbouw kan de komende jaren wat minder hoog zijn dan trends vanuit het verleden aangeven doordat bedrijven kansen zien nieuwe marktmogelijkheden te benutten, onder meer in de verbreding en omdat de claims op landbouwgrond mogelijk wat kleiner zullen worden. In elk geval moet rekening worden gehouden met het voortbestaan van een vrij groot aantal bedrijven van kleine omvang van (oudere) 'rustende agrariërs' en van (jongere) mensen die buiten de landbouw een werkkring hebben. Deze mensen houden het bedrijf(je) nog aan als een 'way of life' in combinatie met het aantrekkelijk buiten wonen.

- Hier tegenover staat dat de echte 'hoofdberoepsbedrijven' het bedrijf veelal wensen uit te breiden om voldoende inkomen te kunnen (blijven) realiseren. Gezien de wat achtergebleven gemiddelde omvang van de Utrechtse (melkvee)bedrijven ten opzichte van de gemiddelde situatie in Nederland (zie hoofdstuk 2), zou de groei van deze bedrijven vrij sterk moeten zijn. In de Utrechtse (melk)veehouderij is in de afgelopen jaren al een duidelijke groei ingezet: het aantal bedrijven met meer dan 30 hectare is vrij sterk gestegen(Utrecht, okt. 2010, pagina 8);
- Ondanks de achterblijvende bedrijfsomvang is de inkomenssituatie van de melkveebedrijven (met een omvang boven de 70 nge) in de Utrechtse delen van het veenweidegebied in doorsnee redelijk tot goed. De spreiding in inkomen tussen bedrijven is groot.
- Verreweg de meeste landbouwbedrijven in Utrecht zijn gezinsbedrijven, meestal zonder betaalde (vaste) werknemers. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, zoals mogelijk een krap aanbod, hebben hierbij geen of weinig (directe) invloed op de productieontwikkeling. Een gebrek aan gekwalificeerde krachten kan wel een knelpunt zijn voor grotere varkens- en pluimveebedrijven, bijvoorbeeld voor de bedrijven met vestigingen op meer locaties die geleid worden door een werknemer. Een arbeidsmarkt met veel alternatieven kan als gevolg hebben dat er op minder bedrijven een opvolger beschikbaar blijft;
- De totale oppervlakte agrarische cultuurgrond in de provincie neemt geleidelijk en in een vrij laag tempo af, met enkele tienden van procenten per jaar,

per saldo met omstreeks 3 tot 5% tot 2025. Dit is afhankelijk van het beslag dat gelegd wordt vanuit de behoefte aan grond voor onder meer woningen, bedrijven, infrastructuur, natuur en waterbeheer. Mogelijk wordt er de komende jaren minder dan in het verleden een claim gelegd op de ruimte voor de agrarische sector, onder meer door een minder ambitieus natuurbeleid (zie akkoord van Utrecht over herijking EHS *) en het zoeken van ruimte voor nieuwe woningen en bedrijven binnen het bestaande bebouwde gebied ('inbreiden'). Gezien de huidige situatie op de woning- en kantorenmarkt lijkt de behoefte aan uitbreiding van dat aanbod de eerstkomende jaren vrij beperkt. De beschikbaarheid van grond is vooral van belang voor de (grondgebonden) melkveehouderij in de provincie. Meer indirect is de omvang van het agrarisch areaal voor varkens- en pluimveebedrijven relevant voor de plaatsing van mest. Voor de intensieve veehouderij en de glastuinbouw is het ruimtelijke orderingsbeleid een belangrijke factor wat betreft continuïteit en eventueel uitbreiding van de bedrijven op een bepaalde locatie dan wel voor de mogelijkheid van nieuwvestiging op een andere plaats.

- De vermogenspositie van met name de grondgebonden bedrijven in de provincie, zoals in de melkveehouderij, is gemiddeld goed en biedt in de regel veel mogelijkheden om te investeren in vervanging en uitbreiding (LEI, Informatienet; Berkhout en van Bruchem, 2011). Dit neemt niet weg dat er knelpunten op dit gebied kunnen zijn voor melkveehouders, vooral bij de generatiewisseling. De bedrijven zijn in de loop van de jaren steeds kapitaalintensiever geworden en dat maakt overname duurder en complexer.
- Voor bedrijven in de varkenshouderij zijn de omstandigheden qua financiering van investeringen in de regel duidelijk minder gunstig dan in de melkveehouderij. De afgelopen jaren waren qua inkomen matig voor de varkensbedrijven en de vermogenspositie (solvabiliteit) is verzwakt (Berkhout en van Bruchem, 2011). Bovendien staan deze bedrijven, evenals overigens pluimveebedrijven, de komende jaren in verband met eisen op het gebied van milieu en dieren welzijn voor omvangrijke investeringsverplichtingen die niet direct rendement opleveren (Baltussen et al., 2010a).
- Ook voor de glastuinbouwbedrijven zijn de financieringsmogelijkheden de laatste jaren onder invloed van de kredietcrisis beperkter geworden. Enerzijds hebben de bedrijven te maken gehad met een tegenvallende afzet en daardoor matige bedrijfsresultaten, anderzijds zijn de banken terughoudender geworden in het verlenen van kredieten. Op langere termijn worden de perspectieven voor de glastuinbouw rooskleuriger ingeschat. Zeker voor de sierteelt zijn er groeimogelijkheden in de afzet en is de concurrentiepositie van Nederland sterk. Dat geldt overigens ook voor de sierteelt in de open-

grond, waaronder de boomteelt; het aantal bedrijven in deze sector in Utrecht is nog beperkt.

- De fruitteeltbedrijven hebben een vermogenspositie die net als in de melkveehouderij relatief goed is (solvabiliteit ruim 70%) en mogelijkheden biedt voor investeringen. De inkomens zijn van jaar tot jaar vrij sterk wisselend, afhankelijk van de prijzen van appels en peren.
- Bijna een derde van de bedrijven groter dan 20 nge, met bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar gaf in 2008 te kennen een opvolger te hebben (Landbouwtelling 2008). Dit betekent dat twee derde van de bedrijven met een ouder bedrijfshoofd ofwel circa 40% van alle bedrijven groter dan 20 nge (dit zijn meer dan 800 bedrijven) binnen nu en tien tot vijftien jaar zal worden beëindigd dan wel voor overname door een derde wordt aangeboden. Al met al komt er per jaar veel landbouwgrond beschikbaar voor overname in eigendom of pacht door bestaande bedrijven (zie ook Hoofdstuk 2).
- Technologische vernieuwingen en innovaties kunnen verschillende gevolgen hebben. Van oudsher zijn deze er in de landbouw op gericht om de productie per hectare en per dier te verhogen en ook om de arbeidsproductiviteit te vergroten (Van Bruchem et al., 2008). De innovaties zijn onder meer van belang om de productiekosten te verlagen en om een betere concurrentiepositie op de internationale markt te verwerven of de huidige positie te kunnen vasthouden. Voor de toepassing van de innovaties wordt door agrarische ondernemers geïnvesteerd in onder meer machines, automatisering, nieuwe gebouwen en dergelijke. Dit leidt in veel gevallen tot schaalvergroting van de bedrijven, dus tot een grotere productie per bedrijf (van der Meulen et al., 2011). Bedrijven die niet tijdig (kunnen) investeren in vernieuwing worden in de regel op termijn beëindigd dan wel worden nog als nevenbedrijfje (meer hobbymatig) aangehouden; zoals aangegeven in hoofdstuk 2 komt dit in Utrecht relatief veel voor. Per saldo is de (Nederlandse) landbouw in staat gebleken om in de loop van de tijd met aanzienlijk minder bedrijven en werkzame personen en ook een wat dalend areaal beschikbare grond de productie uit te breiden. In enkele belangrijke sectoren (melkvee, varkens, pluimvee) werd die verdere uitbreiding tegengegaan door overheidsingrijpen: de Europese quotering van de melkproductie en (nationale) regelgeving voor de varkens- en pluimveesector (dierrechten). Dat gaat waarschijnlijk de komende jaren veranderen (zie beleid).
- Ook in de provincie Utrecht neemt de vraag naar en het aanbod van streekproducten toe. Dit haakt in op de trend bij consumenten dat er steeds meer aandacht komt voor regionaal geproduceerde producten met een herkenbare en traceerbare afkomst. En men is ook in toenemende mate bereid om

daar iets meer voor te betalen. Zowel landelijk als provinciaal zijn er momenteel een groot aantal initiatieven om de vraag naar streekproducten te stimuleren en het aanbod te vergroten. Opvallende landelijke initiatieven op dat vlak zijn onder andere Gijs (streekproducten in de supermarkt), Landmarkt (streeksupermarkt) en Willem & Drees (aanbieders van streekproducten, ook in Utrecht actief). In de provincie Utrecht zelf is enkele jaren geleden het initiatief genomen om onder de noemer Lekker Utrechts (zie www.lekkerutrechts.nl) de vraag naar streekproducten uit de regio te stimuleren en daarmee ook het aanbod. Ook de gemeente Utrecht is hier via het Milieucentrum bij betrokken. De producenten van streekproducten in Utrecht hebben hier op ingehaakt met de oprichting van het samenwerkingsverband Terecht Anders (zie www.terechtanders.nl). Het betreft hier een samenwerkingsverband van producenten van streekproducten die in gezamenlijkheid en onder een gezamenlijke noemer hun producten aanbieden. De verwachting is dat dit samenwerkingsverband zich de komende jaren verder uit zal breiden en dat ook de omzet van de betrokken bedrijven verder zal gaan groeien. De waardering voor streekproducten neemt allerwegen toe. Dat uitte zich onder andere in het feit dat een van de leden van Terecht Anders (de familie Vernooij uit Cothen, vooral bekend als kersentelers) in 2010 de prijs voor de Agrarisch Ondernemer van het jaar won.

Technologie en innovatie worden de laatste jaren voor een belangrijk deel in de land- en tuinbouw ingezet om politieke en maatschappelijke knelpunten weg te nemen op het gebied van milieu, dierenwelzijn, kwaliteit van het product enzovoort. Innovatie is dus een belangrijk middel om te beantwoorden aan wensen en eisen vanuit de samenleving. Voor de komende jaren liggen er nog tal van technologische doorbraken in het verschiet voor toepassing in de land- en tuinbouw en de agrosector, waarbij gedacht kan worden aan zaken als nanotechnologie, robotisering, gebruik van ICT, biotechnologie (Leenstra en van der Peet, 2009). Het tempo van veranderingen in de land- en tuinbouw door innovaties wordt voor een belangrijk deel bepaald door de kosten van de investeringen in vergelijking met de (bespaarde) arbeidskosten (Van Bruchem et al., 2008). Dit tempo kan versneld worden door het overheidsbeleid (onderzoek, stimuleringsbeleid en dergelijke), maar ook door de eisen van afnemers in de ketens (handel, retail en dergelijke).

3.4 **Beleid van overheden**

De land- en tuinbouw heeft op veel terreinen te maken met beleid van de overheid, zowel op EU-, nationaal, provinciaal als gemeentelijk niveau. In het Europese beleid zijn onder meer van belang het marktbeleid voor landbouwproducten, de bedrijfstoelagen en het milieubeleid. Onder het laatste kunnen de Nitraatrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water kunnen worden gerekend. Vanuit de EU zijn er ook regelingen op het gebied van voedselveiligheid en wat betreft dierziekten en dierenwelzijn, waaronder afspraken vallen over de huisvesting van varkens en pluimvee.

De provincie heeft vooral een rol op het gebied van de ruimtelijke ordening (met de gemeenten), het waterbeheer (met de waterschappen), natuur en milieu. Daarnaast geldt sinds enige jaren dat de provincie ook een rol heeft in de uitwerking van het plattelandsbeleid als onderdeel van het Europese landbouwbeleid. In die samenhang kan de provincie specifiek gewenste ontwikkelingen in de landbouw stimuleren dan wel ongewenste tegengaan.

In het vervolg van deze paragraaf is het beleid van de overheden ingedeeld naar thema's, waarbij aan het einde van de paragraaf vooral de onderwerpen aan bod komen waarvoor de provincie de primaire verantwoordelijkheid draagt.

Europees landbouwbeleid

In het Europese landbouwbeleid (GLB) staan voor de Utrechtse landbouw als belangrijke veranderingen centraal:

- Afschaffing van de melkquotering, dus van de beperking van de melkproductie vanaf 2015. Dit werkt rechtstreeks door in de productiemogelijkheden per bedrijf. Kosten van verwerving van quota door koop of huur ervan vervallen dan;
- Een andere toepassing van de bedrijfstoelagen. De nu geldende, op basis van de productie van melk, het houden van vleeskalveren en dergelijke in het verleden per bedrijf vastgestelde toeslagen gaan vervallen. Mogelijk is dat het geval vanaf 2013. Hoe deze bedrijfstoelagen vervolgens worden toegedeeld is in 2011/2012 nog in discussie in EU-verband. In discussie is ook de totale hoeveelheid geld hiervoor en de verdeling over de lidstaten. Mogelijk is de uitkomst een vast basisbedrag per hectare ('flat rate') en komen er daarnaast aanvullende toeslagen/premies voor 'maatschappelijk waardevolle gebieden' en voor 'groene en blauwe diensten' van agrarische ondernemers. Ook is niet uitgesloten dat een deel van de oorspronkelijke toeslagmiddelen wordt ingezet voor het versterken van de concurrentiekracht en duurzaamheid van de landbouw (LNV, *Houtskoolschets*, 2008). Voor de landbouw in

Utrecht kan het van belang zijn dat de Nationale Landschappen in de provincie, waaronder het Groene Hart, aangemerkt worden als 'maatschappelijk waardevolle gebieden' (Vogelzang et al., 2011; Berkhout et al., 2010). Overigens heeft het Rijk momenteel het voornemen om de titel 'nationale landschappen' af te schaffen, maar dat betekent niet dat dergelijke gebieden geen speciale beleidsstatus kunnen krijgen. Daarnaast is het van belang om de beloning voor groenblauwe diensten af te stemmen op onder meer de situatie in de veenweidegebieden. Hier is vernatting momenteel aan de orde om verdere bodemdaling tegen te gaan en de emissie van broeikasgassen te verminderen (idem, pagina 8). Ook de extensivering van de landbouw rond de Natura 2000-gebieden kan als een te belonen groene dienst worden aangemerkt (zie ook CLM/LEI, 2010). Al met al kan de allocatie van de bedrijfstoelagen in de komende jaren (vanaf 2014) van grote betekenis zijn voor vooral de melkveebedrijven. De vleeskalverenbedrijven moeten rekening houden met een vermindering van de toeslagen, maar mogelijk kan het effect daarvan grotendeels worden opgevangen door de goede marktpositie van die bedrijven;

- Mogelijk komt er, in samenhang met de zojuist genoemde veranderingen in de toeslagen, een verdere uitbouw van het Plattelandsbeleid (pijler 2 van het GLB), na 2013. Binnen het huidige Plattelandsbeleid (POP II), dat loopt van 2007-2013, hebben de provincies al mogelijkheden om met gebruik van EU-gelden bepaalde ontwikkelingen op landbouwbedrijven te stimuleren¹. Er kunnen mogelijk vanaf 2013 ruimere mogelijkheden voor pijler 2 ontstaan als er minder geld zou worden besteed aan pijler 1, die is bestemd voor marktondersteuning en directe betalingen (bedrijfstoelagen) in de landbouw. Het ministerie van EL&I zou in samenwerking met de betrokken provincies kunnen streven naar een specifieke, gebiedsgerichte invulling van het Plattelandsbeleid in de Randstad (Vogelzang et al., 2011). Bovendien zou in POP III, dat gaat lopen na 2013 een groter accent kunnen worden gelegd op versterking van de concurrentiepositie (as 1) en daardoor minder dan op de andere assen (zie voetnoot).

¹ In totaal is voor POP II (lopende van 2007 tot en met 2013) in Utrecht via de provincie deze jaren ruim € 22 mln. van de EU beschikbaar, waarvan ruim 3 mln. voor verbetering concurrentievermogen van de land- en bosbouw, bijna 2 mln. voor natuur en milieu, bijna 13 mln. voor verbreding van de plattelandseconomie en 4 mln. voor Leaderprojecten. De laatste zijn kleinschalige projecten van lokale groepen op het platteland. De EU levert door cofinanciering een bijdrage van hoogstens 50% (provincie Utrecht, 2007). Overigens wordt een deel van het voor Nederland beschikbare Europese POP II geld niet via provinciale POP II programma's toegekend, maar via subsidieregelingen van het Rijk (ministerie van EL&I, voorheen LNV), zoals de subsidieregeling duurzame stallen.

WTO, handelspolitiek

De Nederlandse agrosector heeft als belangrijke exporteur en importeur van producten grote belangen bij afspraken over de handel in de wereld, dus tussen de EU en andere landen. In het verleden zijn door onderhandelingen in GATT-respectievelijk WTO-verband stappen gezet om de internationale handel verder vrij te maken van barrières. Mede hierdoor is het EU-landbouwbeleid al eerder aangepast, bijvoorbeeld zijn de garantieprijzen voor zuivel verlaagd. Sinds een aantal jaren lopen de Doha-onderhandelingen en zijn er ook bilaterale gesprekken gaande tussen de EU en onder meer de landen in Midden- en Zuid-Amerika (Mercosur). Wanneer deze besprekingen worden afgerond is niet duidelijk. Verdere liberalisatie-afspraken kunnen er toe leiden dat de EU de markt voor onder meer zuivelproducten en varkens- en pluimveevlees minder kan beschermen. Vooral voor varkens- en pluimveevlees kan hiervan het gevolg zijn dat de invoer uit bijvoorbeeld Brazilië tegen lagere prijzen toeneemt.

Wel mag worden verwacht dat bij een toename van deze handelsstromen de aandacht voor 'consumer concerns' ook toeneemt; de Europese consument zal er zeker van willen zijn dat de producten die worden gegeten ook op een maatschappelijk aanvaardbare manier zijn vorgebracht. Het gaat dan om voorwaarden wat betreft vooral arbeid, milieu, dieren welzijn. Mogelijk worden hierover geen afspraken in de WTO gemaakt, maar, onder invloed van de maatschappelijke opinie, wel tussen overheden en bedrijven. Zo zijn er momenteel al afspraken tussen mengvoeder- en zuivelbedrijven met maatschappelijke organisaties (ngo's) en anderen om geen soja te gebruiken uit regenwoudgebieden.

Mestbeleid en dierrechten

Vanwege de Europese Nitraatrichtlijn is het mestbeleid in Nederland vanaf 2006 gebaseerd op gebruiksnormen per gewas per hectare; deze normen geven aan hoeveel mest op het land mag worden gebracht. Naast deze gebruiksnormen gelden er dierrechten, varkens- en pluimveerechten, om de omvang van de varkens- en pluimveestapel en daarmee de mineralenproblematiek te beheersen. Het voornemen is dat deze dierrechten in 2015 gaan vervallen. Staatssecretaris Bleker van Landbouw (EL&I) heeft aangekondigd in het najaar van 2011 in een notitie over de intensieve veehouderij in te gaan op de vraag of het in de toekomst nodig is het aantal dieren te (blijven) reguleren.

Wanneer de afschaffing van de melkquotering in 2015 leidt tot een uitbreiding van de melkveestapel (zie Silvis et al., 2009), kan dat tot gevolg hebben dat vooral varkensbedrijven meer problemen gaan ondervinden met hun mestafzet; zij krijgen dan meer concurrentie van het groter wordende aanbod van rundmest. Voor pluimveebedrijven is dat minder het geval; er wordt al een

belangrijk deel van deze mest benut voor energieopwekking (mestcentrale Moerdijk) en er zijn ook betere exportmogelijkheden voor pluimveemest dan voor varkensmest. Bij afschaffing van de dierrechten, die is voorzien in 2015, wordt verwacht dat de pluimveestapel (aantal kippen in Nederland) in omvang zal kunnen toenemen, vooral de leghennenstapel. Voor de varkenshouderij zijn de kansen voor uitbreiding gezien de financiële positie van de bedrijven in samenhang met de investeringsverplichtingen op de terreinen van milieu en dieren welzijn veel minder groot (Baltussen et al., 2010a). Voor de varkensbedrijven wordt bovendien onder invloed van de strengere welzijnseisen een versnelde vermindering van het aantal bedrijven verwacht: in 2010 was het aantal varkensbedrijven in Nederland overigens ook al weer 5% kleiner dan in 2009.

In de weidegebieden van Utrecht, waar de melkveehouderij de overhand heeft, is gezien de lagere veedichtheid de mestproblematiek minder indringend aan de orde. Dit is het geval mede dankzij de door de EU verleende derogatie. Deze houdt in dat er meer dierlijke mest (250 kg stikstof per hectare grasland in plaats van 170 kg) mag worden uitgereden. Hierdoor kennen de meeste rundveebedrijven geen of nauwelijks een belemmering in hun bedrijfsvoering door het mestbeleid. In de weidegebieden levert de voorwaarde voor derogatie dat tenminste 70% van de bedrijfsoppervlakte moet bestaan uit grasland geen beperking op. In andere gebieden met op de bedrijven bijvoorbeeld veel snijmaais, kan dat wel het geval zijn.

Het (opnieuw) verlengen van de derogatie na 2013 is, uitgaande van de bestaande situatie op de mestmarkt, voor de veehouderij, niet alleen de melkveehouderij, een belangrijke voorwaarde om met ongeveer de huidige omvang van de veestapels te kunnen doorgaan. Onderzoek, innovatie en stimulansen van de overheid kunnen er met inspanningen van de bedrijven aan bijdragen dat de verhoudingen op de mestmarkt verbeteren. Dit kan bijvoorbeeld door de excretie per dier te verlagen en mest ook meer aan te wenden voor andere doelen. Gezien de toenemende wereldwijde tekorten aan onder meer fosfaat en kali moet hiervoor een markt te ontwikkelen zijn. Echter de kosten van mestverwerking en de transportkosten bepalen ook de slagingskansen hiervan.

Waterbeleid

De Europese kaderrichtlijn water (KRW) houdt in dat vanaf 2015 de primaire en secundaire watergangen in ons land aan bepaalde kwaliteitseisen moeten voldoen. Het beleid hiervoor is de afgelopen jaren per stroomgebied verder uitgewerkt. De provincie Utrecht valt binnen het stroomgebied van de Rijn-West. Voor de land- en tuinbouw kan de KRW inhouden dat er scherpere regels gaan gelden voor wat betreft de bemesting. Dit kan vooral voor de veehouderij in de zand-

gebieden in de provincie (Gelderse Vallei), waar nu de normen voor stikstof en fosfaat in het water het meest worden overschreden, effecten hebben. Scherpe regels vanwege de KRW voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen kunnen vooral voor de fruitteelt in het Kromme Rijngebied gevolgen hebben.

In directe zin van meer effect op de landbouw in de lage veenweidegebieden in de provincie is het beleid ten aanzien van het peilbeheer. Dit beleid bepaalt mede of er in die gebieden een concurrerende melkveehouderij mogelijk is dan wel of (extra) financiële ondersteuning moet worden geboden om de continuïteit van een redelijk grote groep melkveebedrijven mogelijk te maken. Onderzoek op het Praktijkcentrum Zegveld van Wageningen UR (Holshof et al., 2011) wijst uit dat het opnieuw verhogen van eerder verlaagde slootpeilen in het veenweidegebied leidt tot vermindering van de droge stofopbrengst, meer kans op vertrapping en rij schade en een geringere bodemdaling. Per hectare geldt bij een slootpeilverschil van 20 cm een schade van ruim € 200 per jaar. Deze schade heeft ook een negatief effect op de aankoop prijs van de betreffende landbouwgrond en dus op de toekomstige financieringskosten van de bedrijven. Voor de zittende ondernemers biedt dat geen soelaas. Indien de Nederlandse overheid graslandbedrijven in suboptimaal ontwaterde gebieden wil ondersteunen, dan is dat mogelijk met cofinanciering van de EU. De lopende EU-discussie over de inzet van de bedrijfstoelagen kan daarbij aanknopingspunten opleveren, hetzij via het spoor van de maatschappelijk waardevolle gebieden hetzij via dat van de groene en blauwe diensten (zie ook *Houtskoolschets* minister van LNV, 2008).

Ruimtelijke ordening

De nieuwe wet op de ruimtelijke ordening (wro), die in 2008 is ingegaan, biedt aan de provincies meer sturingsmogelijkheden op het vlak van de ruimtelijke ordening (Berkhout en Van Bruchem, 2008, pagina 98). Het ro-beleid van provincies en gemeenten bepaalt meer dan in het verleden waar bepaalde typen van agrarische bedrijven kunnen worden ontwikkeld. Het ro-beleid heeft het meest invloed op glastuinbouw- en de intensieve veehouderijbedrijven. Deze worden momenteel in een aantal gebieden in de provincie niet meer toegelaten. Zo wordt met het ro-beleid niet alleen vastgesteld waar nog nieuwe (intensieve) veehouderijbedrijven mogen worden gebouwd, bijvoorbeeld niet in het Groene Hart (Provincie Utrecht, brief, 15 dec. 2010). Ook kan met het ro-beleid worden bepaald van welke omvang de veehouderijbedrijven maximaal mogen zijn. In het 'Coalitieakkoord 2011-2015' van de provincie Utrecht d.d. 2 april 2011 is aangegeven dat bouwpercelen worden toegestaan tot 1,5 ha en dat onder voorwaarden een oppervlakte van 2,5 ha mogelijk is. Voor de grondgebonden veehouderij geldt dit laatste onder voorwaarden in de gehele provincie, voor de

intensieve veehouderij alleen in het reconstructiegebied (in LOG's en verwevingsgebieden).

Dit is van belang in de provinciale discussie over megastallen die ook landelijk aan de orde is (briefwisseling Staatssecretaris van EL&I met de Tweede Kamer). Overigens lijkt de uitkomst van de discussie vooral van invloed op de ontwikkeling van de veehouderij in de provincies die zoals Noord-Brabant (varkens) en Friesland (melkvee) al vrij veel grootschalige veebedrijven kennen en wellicht wat minder van belang voor de ontwikkelingen in Utrecht. Echter in de loop van de tijd kunnen de verhoudingen tussen de landbouwgebieden en provincies in Nederland in dit opzicht wisselen, zodat het niet kan worden uitgesloten dat zich in Utrecht veel grote veebedrijven wensen te vestigen wanneer er in deze provincie minder 'strakke' regels zouden gaan gelden.

Streekplan

Om de kernkwaliteiten optimaal te benutten en verder te ontwikkelen, heeft de provincie in het vigerende Streekplan 2005-2015 gekozen voor de volgende zonering van het landelijk gebied ¹:

Landelijk gebied 1: hoofdfunctie stedelijk uitloopgebied

Karakteristiek: Landelijk gebied grenzend aan stedelijk gebied met een stedelijke invloed door een afwisseling van (dag)recreatieterreinen, recreatief groen, fiets- en wandelpaden, begraafplaatsen, volkstuincomplexen, maneges, sportvelden, agrarisch gebruik, incidenteel tuinbouw en kleine natuurgebieden en ecologische verbindingzones.

Landelijk gebied 2: hoofdfunctie agrarisch

Karakteristiek: Agrarisch gebied met zowel grondgebonden als niet-grondgebonden landbouw; veel gebieden met grondgebonden landbouw hebben landschappelijke, ecologische en cultuurhistorische waarden en worden gekenmerkt door recreatief medegebruik; binnen deze zone bevinden zich ook kleine recreatie- en natuurgebieden en ecologische verbindingzones.

Landelijk gebied 3: verweving van functies

Karakteristiek: Afwisselend en landschappelijk waardevol gebied met verweving van landbouw, natuur, dag- en verblijfsrecreatie, intensiever gebruikte militaire

¹ Zie ook: www.stateninformatie.provincie-utrecht.nl/...Utrecht.../2011RGW06-Statenvoorstel-burgerinitiatief-stop-veefabrieken-Utrecht-bijlage-2.pdf
www.ltonoord.nl/media/default.../p14%20gelderland%20en%20utrecht.pdf
www.puzzelenmetdeprovincie.nl/puzzel/straks/kadernota-ruimte/

terreinen en (in enkele gevallen) bestaande zeer extensieve woonmilieus; de verweving kan zowel betrekking hebben op perceelsniveau (bijvoorbeeld intensief recreatief gebruik op de Utrechtse Heuvelrug) als op een mozaïek van gescheiden functies (bijvoorbeeld delen van het Langbroekerweteringgebied).

Landelijk gebied 4: hoofdfunctie natuur

Karakteristiek: Bestaande natuurgebieden en gebieden die in de komende periode als nieuwe natuur zullen worden ingericht, beide vaak met recreatief medegebruik.

Het streekplan geeft aan dat de provincie zeer terughoudend staat tegenover nieuwvestiging van land- en tuinbouwbedrijven; dat moet aantoonbaar meerwaarde opleveren. Nieuwvestiging van glastuinbouwbedrijven wordt alleen toegestaan in de zogenaamde concentratiegebieden (bij de Ronde Venen en bij Harmelen). De bestaande bedrijven daarbuiten kunnen zich uitbreiden tot een 'doelmatige omvang'.

Voor de intensieve veehouderij geeft het Streekplan (pagina 94) aan dat ontwikkeling als neventak aanvaardbaar is, als wordt voldaan aan alle generieke regels. Omschakeling van het bedrijf naar niet- grondgebonden landbouw is ook aanvaardbaar in enkele gebieden (Lopikerwaard, De Venen en Eemland), mits die omschakeling niet ten koste gaat van de openheid van het gebied. In andere landelijke gebieden is die omschakeling niet aanvaardbaar, tenzij het niet ten koste gaat van de ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit.

Overige beleidsonderwerpen

Het beleid ten aanzien van een aantal voor de landbouw relevante zaken, waaronder voedselveiligheid, milieu, diergezondheid en dierenwelzijn wordt in essentie bepaald door Europese afspraken en richtlijnen. Deze harmonisatie in EU-verband is belangrijk om de Europese gemeenschappelijke markt te kunnen laten functioneren en agrarisch Nederland heeft hierbij gezien de omvangrijke export veel belang.

Wel kunnen in ketenverband bovenwettelijke afspraken worden gemaakt waaraan de primaire producent aan moet voldoen. Deze afspraken kunnen als doel hebben het verwerven van een sterkere positie in de markt. De ontwikkeling van tussensegmentproducten is een voorbeeld hiervan. Deze producten kunnen een plaats innemen tussen de gangbare producten en de groeiende stroom van biologische producten.

Stimulerend beleid

Naast het al genoemde beleid op het gebied van de Ruimtelijke Ordening heeft de provincie in relatie tot de landbouw nog taken op zich genomen zoals:

- stimuleren van onder andere de biologische landbouw. (onder meer door de kennis erover te verspreiden naar gangbare bedrijven;
- innovatie, onder meer door het stimuleren van specifiek onderzoek zoals naar nieuwe melkveestallen;
- stimuleren van de kringlooplandbouw;
- en meer in het algemeen: het streven naar meer duurzame landbouw.

Hiervoor benut de provincie mogelijkheden om aan te sluiten bij het beleid en de financiële stimulansen (via subsidie beleid) van het ministerie van EL&I en van de EU. Dit betreft bijvoorbeeld de benutting het POP. Via verschillende stimulansen kan gewerkt worden aan een versterking van de concurrentiekracht en duurzaamheid van de landbouw in Utrecht.

De rol van de provincie kan al met al breed zijn ten aanzien van de landbouw; het gaat om reguleren (zie ruimtelijk beleid), stimuleren (onder meer van milieuverbetering door het Bureau LaMi¹ in de provincie en welzijn dieren met bovenwettelijke afspraken), initiëren van bijvoorbeeld onderzoek en (mede)financiering en samenwerking (Utrecht, 2011). Bureau LaMi geeft onder meer aan de veehouders praktische informatie om de mineralenhuishouding te optimaliseren.

Een voorbeeld van stimulerend beleid is ook het verschaffen van informatie over de mogelijkheden van 'duurzame energiewinning' uit mest. Met de landbouworganisatie LTO-Noord heeft de provincie een convenant afgesloten om de doelstelling van 20% minder energiegebruik in 2020 te realiseren.

In het 'Coalitieakkoord 2011-2015' (pagina 13) geeft GS de ambities op het gebied van duurzame energie aan. Hierin zitten verschillende aanknopingspunten voor de land- en tuinbouw, waaronder biomassa en energielandbouw.

Natuurbeleid

Het agrarisch natuurbeheer wordt gereguleerd vanuit het natuurbeleid. De provincie heeft onder meer een taak in het aanwijzen en begrenzen van natuurgebieden. Sommige gebieden die eerder in het kader van de uitwerking van de

¹ Het Bureau LaMi is het loket voor de ondernemer op het Utrechtse platteland. Het bureau richt zich op de ontwikkeling en zichtbaarheid van de duurzaamheid van de landbouw, maar ook op het bewustwordingsproces rond de mogelijkheden om een duurzame landbouw te ontwikkelen. Agrarische ondernemers die willen innoveren op onder andere het gebied van energie, water, milieu kunnen bij LaMi terecht.

EHS als natuur zijn bestemd kunnen nu echter, op basis van het recente ingezette beleid van het ministerie van EL&I, de landbouwfunctie behouden. Een gebied ter grootte van 1.500 ha in Utrecht worden 'ontgrend'. In het 'Coalitieakkoord 2011-2015' (pagina 15) wordt aangegeven op welke wijze het beleid ten aanzien van EHS wordt ingevuld wanneer Rijksmiddelen ontoereikend zijn. Natuurorganisaties, LTO, Provincie Utrecht en andere partijen hebben op donderdag 9 juni 2011 overeenstemming bereikt over de invulling van het zogenoemde Akkoord van Utrecht. In dit akkoord is een verdeling gemaakt van de gebieden die wel, mogelijk later of niet meer zullen behoren bij de Utrechtse Ecologische Hoofdstructuur (EHS). In het Akkoord van Utrecht is afgesproken dat er 1500 hectare EHS tot 2018 wordt gerealiseerd. Gebieden ter grootte van 1.500 hectare, die partijen van minder belang achten voor het functioneren van de EHS, worden ontgrend. De overige geplande natuurgebieden (circa 3000 ha) die nu nog in de EHS liggen, worden in een nieuwe zogenoemde groene contour aangelegd. In deze groene contour is het mogelijk natuur te ontwikkelen. Voor beschermde gebieden buiten Natura 2000 wordt nog dit jaar een herstelstrategie opgesteld (provincie Utrecht, 10 juni 2011).

3.5 Maatschappelijk draagvlak

Aan de hand van verschillende voorbeelden kan de invloed van maatschappelijk draagvlak op ontwikkelingen in de agrosector worden verduidelijkt. Zo kan maatschappelijk draagvlak ontwikkelingen stimuleren, zoals de overgang van gangbare naar biologische landbouw of van kooi-eieren naar scharreleieren. Maar het ontbreken van maatschappelijk draagvlak kan er ook toe leiden dat ontwikkelingen die in economisch opzicht aantrekkelijk kunnen zijn worden tegengegaan of afgeremd. Voorbeelden hiervan zijn het permanent op stal houden van melkvee, het toelaten van grootschalige bedrijfsgebouwen (zogenaamde megastallen) in het agrarisch buitengebied of het toestaan van producten die met een bepaalde genetische technologie zijn gecreëerd (gmo-gewassen e.a.).

Het gaat er in deze gevallen om dat de keuze van consument of burger direct of indirect van invloed is op de beslissingen die in de agrosector door boeren, tuinders of partnerbedrijven in de productieketens worden genomen. Van indirecte invloed is sprake als het verloopt via het beleid van de overheid, dus in het geval de overheid wettelijke maatregelen neemt, bijvoorbeeld om het houden van kippen in batterijen te verbieden. In de praktijk echter is de consument mede door de druk van maatschappelijke organisaties en de beslissingen van supermarktketens al voordat dit verbod van kracht wordt overgestapt op schar-

releieren. De kooi-eieren vinden de laatste jaren namelijk vrijwel alleen een weg naar de verwerkende industrie en de prijsachterstand ten opzichte van de scharreleieren is gaandeweg gegroeid.

3.6 Omgevingsfactoren

Aan het einde van dit hoofdstuk over de drijvende krachten voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw wordt, om het beeld compleet te maken, nog ingegaan op een aantal omgevingsfactoren die ook belangrijk zijn voor het functioneren van de bedrijven. Omgevingsfactoren die van betekenis zijn voor de landbouw zijn:

- a. Natuurlijke omstandigheden, waaronder grondsoort en klimaat;
- b. Sociaaleconomische omstandigheden;
- c. De agro-infrastructuur, bedrijven in de ketens;
- d. De kennisinfrastructuur.

Deze vier factoren worden hierna kort in beschouwing genomen.

De *natuurlijke omstandigheden* zijn binnen de provincie Utrecht duidelijk verschillend. In de weidegebieden, dus globaal gesproken het westelijke en noordelijke deel van provincie, met overwegend laag liggende grond (veenweide) is er vrijwel alleen veehouderij mogelijk; het gebied is wat betreft de landbouw nagenoeg alleen geschikt voor grasland. Dit betreft een groot deel van de provincie. Binnen de weidegebieden zijn er overigens nog grote verschillen in de mate waarin agrarisch gebruik beperkt wordt door draagkracht van de veengrond en de waterstand (peilniveau met bemaling).

In de hogere gelegen delen, in het oosten, van de provincie met veelal zandgrond zijn de bedrijven van oudsher meer gemengd van karakter geweest. Veel bedrijven waren hier klein, met weinig grond per bedrijf. In dit deel van Utrecht zijn, afhankelijk van de keuze bij specialisatie van het bedrijf, naast melkveebedrijven nu ook intensieve veehouderijbedrijven te vinden. In het gebied van de Kromme Rijn is de kleigrond op de stroomruggen geschikt voor de fruitteelt. Op de kleigrond, die overigens in hoofdzaak als grasland dient, worden ook, zij het op relatief kleine schaal, aardappelen, graan en suikerbieten geteeld.

De *sociaal-economische omstandigheden* in de provincie Utrecht zijn naar verhouding goed. De provincie toont mede door de centrale ligging in de regel een relatief gunstige economisch groeicijfer en kent een lage werkloosheid. De koopkracht van de bevolking is hoog; dit is gunstig voor de verkoop van relatief 'duurdere' producten. Voor de komende decennia wordt een verdere groei van

de bevolking verwacht, dus zeker geen krimp zoals in andere delen van Nederland. Er zijn of worden dan ook, anders dan voor bijvoorbeeld het noorden van het land, door het Rijk geen financiële stimulansen geboden voor de vestiging van bedrijven.

Voor de bedrijven in de agrosector, vooral die in de toelevering en verwerking, kan de verkeerscongestie in de provincie een knelpunt vormen. De algemeen relatief gunstige economische situatie in de provincie heeft mede tot gevolg dat de agrarische grondprijzen ook relatief hoog zijn, bijvoorbeeld vergeleken met die in het noorden van Nederland. Er is binnen de provincie Utrecht naar verhouding veel vraag naar landbouwgrond bij bedrijven die grond hebben ingeleverd voor andere gebruiksdoelen (woningbouw, aanleg wegen enzovoort).

De infrastructuur van bedrijven in de agro-ketens laat voor de provincie Utrecht ten opzichte van andere provincies geen specifieke zaken zien. Door de centrale ligging van de provincie in het land zijn de voorzieningen voor de land- en tuinbouwbedrijven redelijk tot goed; de afstanden tot bijvoorbeeld veilingen en melkverwerkende bedrijven zijn in elk geval nooit groot. Geleidelijk is, door de schaalvergroting ook in de andere schakels van de ketens, de situatie gegroeid dat een groot deel van de producten, zoals mengvoer, aan de Utrechtse landbouwbedrijven geleverd wordt door bedrijven van buiten de provincie. Ook wordt een groot deel van de producten (melk, slachtdieren, eieren, bloemen en dergelijke) afgenomen door verwerkende bedrijven en dergelijke buiten Utrecht.

De agrarische kennisinfrastructuur omvat onderzoek, voorlichting en onderwijs. Van oudsher zijn deze belangrijk gebleken voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw. De kennisinfrastructuur wordt voor een belangrijk deel in stand gehouden door de overheid, maar vergt ook inspanningen van de organisaties (zoals LTO) en het bedrijfsleven. Van belang is dat instellingen als de AOC's, de Agrarische Hogescholen, de onderzoekinstellingen en dergelijke voldoende kennisaanbod blijven genereren voor onder meer de landbouw in Utrecht. Het ligt hierbij vanwege de noodzakelijke schaal van voorzieningen voor de hand uit te gaan van een aanbod dat niet specifiek alleen is gericht op de provincie Utrecht. Voor agrarisch Utrecht is hierbij interessant dat Wageningen UR (Food Valley en Praktijkcentrum Zegveld) en de faculteit Diergeneeskunde binnen handbereik liggen. Dit biedt in beginsel extra kansen voor samenwerking en innovatie.

4 Toekomst van de land- en tuinbouw tot 2025

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft zicht op de ontwikkeling van de landbouw in de provincie Utrecht in de komende jaren, tot 2025. Een aantal van de in hoofdstuk 3 beschreven factoren (drijvende krachten) zijn ingebracht en verwerkt in een modelmatige aanpak (met behulp van het model DRAM) waarvan de resultaten getalsmatig een (verkenkend) beeld geven van de landbouw in Utrecht in 2025. Hierbij is gebruik gemaakt van een basisscenario en een alternatief scenario. In het basis- of referentiescenario wordt uitgegaan van het beleid dat (momenteel) het meest voor de hand ligt. Het alternatieve scenario gaat uit van strengere milieuvoorwaarden. De uitkomsten van de beide scenario's geven een indicatie van de bandbreedte van de ontwikkeling van de landbouw in de provincie Utrecht.

De resultaten van de modelanalyses met DRAM voor de ontwikkeling van de landbouw tot 2025 voor geheel Nederland komen pas later in 2011 beschikbaar (Berkhout et al., 2011). In deze nog lopende studie worden naast een basis- of referentievariant ook enkele alternatieve uitgangspunten doorgerekend. Voor een deel komen deze overeen met het in paragraaf 4.2. behandelde alternatieve (milieu)scenario. Gezien het lopende karakter van het landelijke onderzoek kunnen de in dit onderzoek berekende uitkomsten voor de provincie Utrecht helaas nog niet vergeleken worden met die van Nederland als geheel.

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de modelanalyse uitgewerkt voor de verschillende sectoren. Er wordt ingegaan op wat dit betekent voor de landbouw in de AVP-gebieden in de provincie en op enkele specifieke onderwerpen die in dit kader van belang zijn.

4.2 Uitkomsten van DRAM

Het Dutch Regionalised Agricultural Model (DRAM) is een geregionaliseerd, mathematisch programmeringsmodel van de Nederlandse landbouwsector. Het model concentreert zich op prijzen van agrarische inputs en outputs en op de verdeling van de vaste inputs (grond, quota en mestafzetmogelijkheden) over

landbouwactiviteiten (melkkoeien, vleesvarkens, granen, enzovoort)¹. Het model wordt veel ingezet in het in kaart brengen van de toekomstontwikkeling van agrarische sectoren, zowel landelijk als op regionaal niveau.

De beleidsmatige en andere uitgangspunten voor het basisscenario en het alternatief scenario voor de ontwikkeling van de landbouw tot 2025 zijn opgenomen in bijlage 2.

Basisscenario

Het model DRAM levert allereerst als resultaat de ontwikkeling van het aantal dieren per diersoort naar CBS/LEI-gebied in de provincie Utrecht in de periode 2009-2025 (tabel 4.1). Belangrijk is de vermindering van het aantal melkkoeien met circa 6% in de provincie. Met dit aantal is bij een toename van de productie per koe in de tussenliggende jaren nog een duidelijke uitbreiding van de melkproductie mogelijk. Ook geeft DRAM als uitkomsten een daling in de provincie van de aantallen vleesvee, vleeskalveren en fokzeugen. Het aantal vleesvarkens echter blijft vrijwel gelijk; bij een toenemend aantal voortgebrachte biggen per zeug per jaar kan dat het gevolg zijn bij een afnemende zeugenstapel.² De aantallen leghennen en vleeskuikens stijgen duidelijk.

De pluimveehouderij maakt gebruik van de afschaffing van de productiebeperking (pluimveerechten) in 2015. De afzetmarkten van eieren en pluimveevlees bieden ruimte voor productieafzet. De mogelijkheden voor mestafzet zijn voor de pluimveesector gunstiger dan voor de andere diersoorten. De varkenshouderij ziet dan ook geen kans tot uitbreiding, maar komt ook niet zo sterk in verdrinking op de mestmarkt doordat de melkveestapel per saldo kleiner wordt. De afname van de varkensstapel is geringer dan in sommige andere recente studies (Baltussen et al., 2010a) is aangegeven. Dat was uitgaande van een toen vanuit het ministerie van LNV voorgelegd strenger huisvestingsbeleid dan de EU voorschrijft. Inmiddels loopt het Nederlandse dierenwelzijnsbeleid weer in de pas met de Europese afspraken.

¹ Een belangrijke veronderstelling is dat uitgegaan wordt van een optimale verdeling van de vaste inputs over de verschillende landbouwactiviteiten en van een optimale productie in de uitgangssituatie. Het landbouwsaldo is maximaal als marginale opbrengsten en marginale kosten in het model aan elkaar gelijk zijn. Bij een verandering in een van de exogene variabelen, passen endogene prijzen in het model en verdeling vaste inputs over de landbouwactiviteiten zich zodanig aan, totdat marginale opbrengsten en marginale kosten overal weer aan elkaar gelijk zijn. In DRAM wordt het saldo niet gemaximaliseerd per bedrijf, maar juist over alle bedrijven heen. Op deze manier wordt rekening gehouden met de interactie tussen gedrag van ondernemers (verdeling vaste inputs over de landbouwactiviteiten) en marktprijzen.

² De internationale vraag naar varkensvlees neemt licht toe in 2025 ten opzichte van 2009

Tabel 4.1		Ontwikking in aantal dieren (% ten opzichte van 2009 per diersoort per LEI gebied in de provincie Utrecht tussen 2009 en 2025 (baseline en alternatief scenario))						
	Melkkoeien	Veesvee	Vleeskalveren	Fokzeugen	Vleesvarkens	Leghennen	Vleeskuikens	
<i>Baseline 2025</i>								
Kromme Rijnstreek en Heuvelrug	107,8	123,3	116,9	112,3	104,8	117,4	124,5	
Westelijk weidegebied in Utrecht	93,3	81,6	84,9	81,6	104,8	117,4	92,0	
Centraal tuinbouwgebied in Utrecht	77,1	105,1		82,1		100,0		
Eemland	98,7	85,2	85,2	81,3	76,1	84,6	93,8	
Zandgebied in Utrecht	78,5	109,2	84,8	81,7	96,0	117,2		
Totaal Utrecht	93,9	95,5	91,2	91,4	100,5	116,7	107,5	
<i>Alternatief scenario 2025</i>								
Kromme Rijnstreek en Heuvelrug	104,2	115,5	117,3	112,2	104,5	100,8	120,4	
Westelijk weidegebied in Utrecht	90,6	76,0	85,1	81,4	104,6	100,4	88,0	
Centraal tuinbouwgebied in Utrecht	72,7	106,1		82,1		50,0		
Eemland	94,9	80,5	85,2	81,3	75,9	69,2	87,5	
Zandgebied in Utrecht	76,3	100,8	85,1	81,5	95,8	99,9		
Totaal Utrecht	91,0	89,7	91,5	91,3	100,3	99,6	102,8	
Bron: LEI-DRAM.								

Rond de gemiddelden voor de provincie als geheel is er per diersoort per gebied een variatie in de ontwikkeling. Zo stijgt bijvoorbeeld de melkveestapel in het Kromme Rijngebied en de Heuvelrug. In dit gebied met ook vrij veel akkerbouwland en fruitteelt is hiervoor ruimte. In genoemd gebied is er ook bij de andere diersoorten een toename te zien, mogelijk hangt dit samen met de afzetruimte voor mest. In de voor de melkveehouderij belangrijkste regio in de provincie (westelijk weidegebied) is de afname van de melkveestapel met ruim 6% vrijwel gelijk aan de uitkomst voor de provincie.

In het agrarisch grondgebruik is er enige verschuiving zichtbaar. De daling van het areaal grasland met circa 7% in de provincie en overigens ook in de meeste gebieden, is iets hoger dan van het snijmaisareaal. De oppervlakte akkerbouw, groente en fruit als totaal zou toenemen. Dit geldt vooral voor de oppervlakte granen als gevolg van de gunstige veronderstelling over de graanprijzen.

De hier boven gepresenteerde uitkomsten voor de provincie Utrecht kunnen afwijken van die voor andere provincies en voor geheel Nederland (Berkhout et al., 2011). Silvis et al. (2009, pagina 56 en 57) laat dat ook zien voor de ontwikkelingen van arealen van gewassen en aantal dieren. Zo zou het aantal zeugen en vleesvarkens in Utrecht in de periode 2006-2020 meer dalen dan in Nederland en zou in die periode het aantal melkkoeien in Utrecht iets meer toenemen. Voor de periode 2009-2025 die in deze verkenning aan de orde is kunnen de uitkomsten per diersoort per provincie en landelijk ook enigszins afwijkend zijn, maar de trend (stijging of daling) is wel gelijk.

Alternatief scenario

In het basisscenario is onder meer verondersteld dat de dierrechten (varkens en pluimvee) in 2015 worden opgeheven en dat de derogatie ten aanzien van het Europese nitraatbeleid wordt verlengd. In de alternatieve variant echter is de veronderstelling dat de dierrechten worden gehandhaafd en dat de derogatie wordt opgeheven. Het laatste houdt in dat er minder stikstof (namelijk 170 kg in plaats van 250 kg per ha) uit dierlijke mest op grasland mag worden aangevend.

In het alternatieve scenario wordt de veestapel kleiner. Dit geldt vooral voor de rundveeestapel (melkvee en vleesvee) en het aantal leghennen en vleeskui-kens. De vermindering van de rundveestapel heeft te maken met het vervallen van de derogatie. De afname van de pluimveestapels in het alternatieve scenario ten opzichte van de basis heeft te maken met het handhaven van de pluimveerechten. Deze gaan tegen dat er een groei van het aantal kippen optreedt zoals in het basisscenario. Het stringenter mestbeleid heeft volgens de modeluitkomsten vrijwel geen invloed op de omvang van de varkenshouderij. De verklaring hiervoor is dat de derogatie vooral effect heeft op de rundveesector en de dierrechten op de pluimveesector. De varkenshouderij staat minder direct onder invloed van de beide aspecten van beleid. De varkensstapel groeit per saldo al niet in het referentiescenario. De varkensmest gaat in de regel niet naar het grasland, maar naar bouwland. De door het vervallen van de derogatie in dit scenario verminderde mestafzetting gaat dan ook niet ten koste van de varkenshouderij.

Voor het grondgebruik door de landbouw maakt de in dit scenario veronderstelde verandering in beleid vrij weinig verschil uit.

Indien er een alternatief scenario was gekozen in de vorm van de instandhouding van het melkquotumsysteem, dan zou de melkveestapel verder zijn teruggedrongen. Op basis van ervaringen in afgelopen jaren onder het quotumsysteem, liep de melkveestapel ongeveer 1 tot 1,5% per jaar terug door de productiviteitsstijging per koe. Indien verondersteld wordt dat het quotumsysteem ook na 2015 gehandhaafd blijft, dan zal naar verwachting in de periode 2009-2025 de melkveestapel met ongeveer 15 tot 20% kunnen krimpen. Er moet wel rekening mee worden gehouden met andere effecten van de productiviteitsstijging, zoals veranderingen in het voer die tot meer excretie en tot extra milieukosten kunnen leiden.

4.3 Structuur van de landbouw in 2025

Uitgaande van de ontwikkeling van het aantal bedrijven in de periode 2000-2010 kan een inschatting worden gemaakt van het aantal bedrijven per type in 2025. Tabel 4.2 toont de ontwikkeling van de landbouwbedrijven in de periode 2009-2025.

Ten opzichte van de voorgaande jaren mag er voor de toekomst van worden uitgegaan dat er minder grond aan de landbouw zal worden onttrokken. Zo zijn er minder plannen om nieuwe grootschalige woonwijken te ontwikkelen, zoals de VINEX-locaties, en ook zijn er minder plannen voor nieuwe bedrijfsterreinen en grote infrastructurele aanpassingen. Verder wordt verwacht dat er minder claims op landbouwgrond worden gelegd voor natuurdoeleinden (zie ook hoofdstuk 3). Door een en ander zullen er op zich minder land- en tuinbouwbedrijven uit de provincie verdwijnen.

De ontwikkelingen van areaal cultuurgrond in tabel 4.2 is gebaseerd op de ontwikkelingen die worden waargenomen in de resultaten van het DRAM model met uitzondering van de ontwikkelingen van de arealen van fruitteelt- en overige tuinbouwbedrijven. De ontwikkeling van het gemiddelde areaal per bedrijf is afgeleid van de extrapolatie van de ontwikkeling van het gemiddelde areaal in de periode 2000-2009 van de GIAB-gegevens. Het aantal bedrijven is afgeleid van de areaalontwikkeling en de ontwikkeling van het gemiddelde areaal per bedrijfstype.

De verwachting is dat de schaalvergroting verder gaat in de periode tot 2025, waardoor het aantal landbouwbedrijven met ongeveer 33% (baseline) of nog meer (37% in alternatief scenario) zal dalen in de provincie Utrecht tot

2025, zie tabel 4.2. In 2009 waren er nog ruim 3.000 bedrijven en de verwachting is dus dat in het baselinescenario twee derde van de bedrijven er in 2025 nog zal zijn. Het gemiddelde areaal per land- en tuinbouwbedrijf stijgt met 40% in 2025 ten opzichte van 2009. Uitgegaan is, in beide scenario's, van een daling van het areaal cultuurgrond met 6% (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2		Ontwikkeling van het aantal bedrijven, omvang cultuurgrond en omvang naar bedrijfstype tussen 2009 en 2025 (baseline en alternatief scenario en met 2009=100)				
Type bedrijven	Baseline 2025 (indices 2009=100)			Alternatief scenario 2025 (indices 2009=100)		
	Aantal bedrijven	Hectare cultuurgrond	Gemiddeld areaal per bedrijf	Aantal bedrijven	Hectare cultuurgrond	Gemiddeld areaal per bedrijf
Akkerbouw	96	112	116	96	133	138
Combinatie	55	97	176	57	100	176
Fruitteelt	75	100	134	75	100	134
Kalvermesterij	53	91	174	53	91	174
Melkvee	60	100	167	60	100	167
Overig graasdier	67	67	100	64	64	100
Overig tuinbouw	71	100	141	71	100	141
Pluimvee	48	116	242	41	100	242
Varkens	51	99	195	51	99	195
Alle bedrijven	67	94	140	63	94	150

Bron: LEHDRAM, GIAB en eigen berekeningen LEI.

In het alternatieve scenario voor 2025 zijn de dierrechten gehandhaafd en is de derogatie voor grasland afgeschaft. Deze veranderingen gelden in heel Nederland. Het gevolg van het vervallen van de derogatie is dat de kosten voor mestverwerking met 50% stijgen, omdat er meer mest wordt aangeboden voor mestverwerking. In het alternatieve scenario zal de schaalvergroting nog iets sterker optreden dan in het baselinescenario voor 2025. Het gemiddelde areaal van land- en tuinbouwbedrijven in de provincie Utrecht zal met 50% stijgen en het aantal land- en tuinbouwbedrijven zal iets sterker dalen dan in het baselinescenario. De hogere mestverwerkingskosten zullen de saldo's van land- en tuinbouwbedrijven negatief beïnvloeden. Het handhaven van de dierrechten in dit

scenario heeft vooral een negatieve invloed op de omvang van de pluimveestapel.

Baseline 2025

Het graslandareaal zal met zo'n 8% dalen en de verwachting is dat deze daling met name ten koste gaat van het areaal van overige graasdierbedrijven, terwijl het totale areaal van melkveebedrijven nauwelijks zal veranderen mede onder de invloed van de afschaffing van het melkquotum in 2014. Het areaal per melkveebedrijf zal met 67% groeien en het aantal melkveebedrijven zal met 40% dalen.

Het gemiddelde areaal van de overige graasdierbedrijven daalde tussen 2000-2009, maar door de instroom vanuit de melkveehouderij in de periode 2009-2025 zal de omvang per overig graasdierbedrijf niet kleiner worden. Bij de combinatiebedrijven (gemengde bedrijven) zien we een vergelijkbare ontwikkeling voor de periode tot 2025. Het gemiddelde areaal van gemengde bedrijven stijgt met ruim 75%, terwijl het aantal gemengde bedrijven met 45% daalt.

De totale arealen van fruitteelt- en overige tuinbouwbedrijven zullen nauwelijks veranderen, terwijl het aantal fruitteeltbedrijven met 25% daalt en het aantal tuinbouwbedrijven met bijna 30%. Het totale areaal akkerbouw neemt toe met 11% en het aantal akkerbouwbedrijven laat een lichte daling zien met 4%. Het gemiddelde areaal van akkerbouwbedrijven in Utrecht stijgt met 16%. De pluimvee- en varkensbedrijven laten ook een sterke schaalvergroting zien, waarbij het aantal intensieve veehouderijbedrijven in de provincie Utrecht ongeveer halveert.

Alternatief scenario 2025

De verschillen in de resultaten van het alternatieve scenario ten opzichte van het basisscenario zijn niet groot. Het areaal grasland neemt iets sterker af dan in het baselinescenario. Ook voor het alternatieve scenario wordt verondersteld dat de daling van het areaal grasland vooral ten koste gaat van het areaal van overige graasdierbedrijven. In het alternatieve scenario daalt het areaal van de overige graasdierbedrijven met 36%, zie tabel 4.2. Voor de ontwikkeling van het aantal melkveebedrijven en de gemiddelde oppervlakte ervan zijn de uitkomsten van dit scenario gelijk aan die van het basisscenario. Wel (zie ook tabel 4.1) zal de toename van de melkveestapel per bedrijf in het alternatieve scenario wat kleiner zijn vanwege het vervallen van de derogatie.

Bij de combinatiebedrijven zien we in het alternatieve scenario, dat het areaal van deze bedrijven niet of nauwelijks verandert. Het aantal combinatiebedrijven daalt iets minder sterk als in het baseline scenario. Deze bedrijven kunnen

een voordeel halen aan de combinatie van mestproductie en de ruimte voor mestaanwending op het eigen bedrijf.

De ontwikkelingen voor fruitteelt- en overige tuinbouwbedrijven verschillen niet van de ontwikkelingen in de baseline voor 2025. Het areaal van akkerbouwbedrijven stijgt in het alternatieve scenario met ruim 30%, terwijl het aantal bedrijven licht afneemt. De groei van het akkerareaal zal vooral plaatsvinden door uitbreiding van de huidige akkerbouwbedrijven.

Het aantal pluimveebedrijven daalt in dit scenario met 60% sterker dan in het basisscenario. Dit is het gevolg van het handhaven van de pluimveerechten in dit scenario. Het aantal varkensbedrijven daalt in het alternatieve scenario even sterk als in het basisscenario.

Effecten op mestsituatie¹

Tabel 4.3 geeft inzicht in de ontwikkeling van de bodembalansen in 2025 in het referentiescenario en het alternatieve scenario voor de provincie Utrecht. De ontwikkeling is ingeschat op basis van de DRAM resultaten voor 2009, waarbij er geen rekening is gehouden met de aanwending via overige mineralen en via depositie.

In het baseline scenario zal de mestproductie van de rundvee- en varkensstapel afnemen af, terwijl de mestproductie van de pluimveestapel toeneemt. Per saldo neemt de totale mestproductie in termen van N licht af, terwijl de mestproductie in termen van P licht toeneemt. Pluimveemest bevat relatief veel P ten opzichte van rundvee- en varkensmest. In het alternatieve scenario neemt de mestproductie van rundvee- en varkensstapel af en blijft de mestproductie van de pluimveestapel op hetzelfde niveau als in 2009. Hierdoor neemt de mestproductie in termen van zowel N als P af in het alternatieve scenario.

De aanwending van mest binnen de provincie Utrecht in termen van N en P neemt aanzienlijk af in het baseline scenario. De aanwending van N daalt met bijna 12%, de aanwending van P met bijna 4%. In het geval van N wordt de daling vooral veroorzaakt door de daling van kunstmest. Het gebruik van dierlijke mest daalt minder sterk dan het gebruik van kunstmest. Voor fosfaat geldt het omgekeerde.

¹ Bij de verkenning van de situatie in 2025 is in de modelstudie uitgegaan van het dan geldende mestbeleid en de mogelijkheid om mest te verplaatsen tegen betaling van transportkosten en dergelijke door de veehouders met een overschot op het bedrijf.

Tabel 4.3 **Ontwikkeling productie dierlijke mest naar diersoort en aanwending van dierlijke en kunstmest binnen Utrecht in het baseline scenario 2025 en het alternatieve scenario 2025 (in % ten opzichte van referentiejaar 2009 a)**

	Stikstof (N)		Fosfaat (P2O5)	
	Baseline	Alternatief +scenario	Baseline	Alternatief scenario
<i>Productie dierlijke mest</i>				
- Rundvee	98.7	95.6	98.4	95.3
- Varkens	98.2	98.0	97.8	97.7
- Pluimvee	116.4	99.9	116.5	100.0
Totaal b)	99.8	96.2	100.1	96.2
<i>Aanwending meststoffen</i>				
- Dierlijke mest	96.0	72.1	91.7	69.7
- Kunstmest	78.3	90.5	100.1	96.2
Totaal b)	88.4	80.1	96.2	84.0

Bron: LEI, DRAM.
a) Mestsituatie in 2009: tabellen 2.7 (productie) en 2.9 (aanwending)
b) Gewogen gemiddelde

In het alternatieve scenario wordt de derogatie voor grasland afgeschaft en de dierrechten blijven gehandhaafd. Afschaffing van derogatie betekent dat er minder dierlijke mest kan worden aangewend. Het handhaven van de dierrechten betekent dat de veestapel (met name pluimvee) minder snel groeit of sterker afneemt dan in het baselinescenario (tabel 4.1). Hierdoor ligt de mestproductie bijna 4% onder het niveau van 2009. De aanwending van N in mest daalt met 20% ten opzichte van 2009, terwijl de aanwending van P in mest met 16% daalt. In het alternatieve scenario daalt de aanwending van dierlijke mest sterk door de afschaffing van de derogatie. De afname van dierlijke mest wordt deels opgevangen door het gebruik van kunstmest, waardoor de daling van kunstmest veel minder sterk is in het alternatieve scenario dan in het baseline scenario

4.4 Uitwerking in sectoren

Op basis van de beschreven ontwikkelingen in hoofdstuk 2 en 3, de resultaten van de doorgerekende toekomstscenario's (paragraaf 4.2) en de input vanuit de

gehouden workshops en interviews, wordt per sector een beeld geschetst van de te verwachten ontwikkelingen richting 2025. De paragraaf sluit af met een indicatie van het aantal bedrijven groter dan 300 nge in 2025.

Melkvee

Het aantal melkveebedrijven in Utrecht is met 30% gedaald naar ruim 1.200 in de periode 2000-2009. In deze periode nam de totale oppervlakte grond van de melkveebedrijven met ruim 3% af, waarmee de gemiddelde oppervlakte steeg van bijna 30 naar bijna 40 ha per melkveebedrijf. Voor de periode tot 2025 is van belang dat van ongeveer 670 melkveebedrijven met een ouder bedrijfs- hoofd ongeveer 400 bedrijven (60%) geen opvolger heeft. Ongeveer de helft van deze 400 bedrijven is kleiner dan 70 nge. Verwacht mag worden dat deze zullen stoppen als melkveebedrijf. Van de andere ongeveer 200 melkveebedrij- ven zal een deel mogelijk door een derde, buiten het familieverband van de zit- tende ondernemer, worden overgenomen.

In de periode 2009-2025 valt een daling van het aantal melkveebedrijven met 40% te voorzien (tabel 4.2). Dit houdt in dat er van de huidige ongeveer 1.200 melkveebedrijven dan nog zo'n 700 bedrijven overblijven. Gemiddeld zul- len deze dan ongeveer 50% meer melkkoeien per bedrijf hebben; gemiddeld komt het aantal op ruim 100 melkkoeien per bedrijf. De meeste bedrijven zullen gezinsbedrijven blijven die zich door willen ontwikkelen van in doorsnee 6 ton naar circa 1 miljoen liter melk. Meerdere bedrijven richten zich daarbij op uitbe- steding van sommige werkzaamheden en verdere automatisering.

Verwacht wordt dat de schaalvergroting versneld door zal zetten na de af- schaffing van de melkquota in 2015 (Silvis et al., 2009). Wanneer de quota zijn afgeschaft wordt het immers qua investeringen gemakkelijker de melkproductie uit te breiden. Dit is mede afhankelijk van de ontwikkeling van de melkprijs. Op basis van projectie van FAO en OECD wordt vrij algemeen een gunstige ontwik- keling van de vraag en hierdoor ook van de prijsvorming verwacht. Dit kan de schaalvergroting enigszins afremmen, omdat (kleinere) bedrijven dan langer kunnen worden voortgezet. Tegelijkertijd geldt dat door de hogere melkprijzen de animo om te investeren in bedrijfsuitbreiding toeneemt. Belangrijk voor de continuïteit en ontwikkeling van de melkveebedrijven is het beschikbaar komen van grond van de bedrijven die de landbouw verlaten. Verder van belang voor de melkveehouderij is het waterpeilbeheer, vooral in het westelijk weidegebied (De Venen) en het beleid ten aanzien van de bedrijfstoelagen (zie vergroening). On- der het nieuwe GLB zullen de melkveehouders primair kiezen voor vergroting van het bedrijf (Zijlstra et al., 2011). Om 'vergroening' te realiseren zijn extra impulsen nodig.

Verkaveling

Verwacht mag worden dat er door het verminderen van het aantal bedrijven (melkveebedrijven, overige graasdierbedrijven enzovoort) elk jaar grond vrijkomt voor ontwikkeling van de blijvende melkveebedrijven. Belangrijk bij de overgang van grond naar de melkveebedrijven is de ligging en de verkaveling van deze grond. Dat is van belang voor de bedrijfsvoering, voor zo laag mogelijke productiekosten en voor het zo veel mogelijk bieden van weidegang aan het vee. Om die redenen is het wenselijk per gebied de verkavelingssituatie te analyseren en zo nodig stappen te zetten om deze te verbeteren.

Overige grondgebonden veehouderij

Naast de melkveebedrijven is er qua aantal (1.100 bedrijven) een omvangrijke groep bedrijven met (vrijwel alleen) graasdieren; dit zijn de 'overige graasdierbedrijven'. Deze bedrijven zijn gemiddeld (in nge en ha) klein; gemiddeld beschikken deze bedrijven over ongeveer 10 ha. Het aantal van deze bedrijven nam de afgelopen jaren niet zo sterk af; in de periode 2000-2009 was de daling slechts 6%. Enerzijds omdat er jaarlijks 'aanvulling' is vanuit de groep melkveebedrijven (melkveehouders die stoppen, maar nog boer blijven) en anderzijds omdat de 'overige graasdierbedrijven' veelal als nevenbedrijven nog lang worden aangehouden. Het zelfde geldt overigens ook voor de meeste van de ongeveer 60 akkerbouwbedrijven in Utrecht. Een deel hiervan is als akkerbouwbedrijf 'ontstaan' nadat het vee op deze bedrijven is verdwenen en de grond nu wordt aangewend voor de teelt van snijmais, graan en dergelijke.

Het economisch belang van de overige grondgebonden veehouderij is beperkt (zie ook bijlage 1, agrocluster), maar gelet op het aantal bedrijven (meer dan een derde van het totaal in de provincie) en de door deze bedrijven benutte oppervlakte grond (ca. 12.500 ha, ofwel bijna 20% van het agrarisch areaal) zijn deze bedrijven wel belangrijk voor het aanzien van het platteland.

Uitgaande van de in 2008 geregistreerde opvolgingssituatie (zie ook hoofdstuk 2) mag worden aangenomen dat het aantal overige graasdierbedrijven de komende jaren wel sterker zal gaan afnemen, namelijk met ongeveer een derde in de periode 2009-2025 (tabel 4.2). Dit geldt ook wanneer rekening wordt gehouden met een aanvulling van enkele honderden 'instromers' uit de melkveehouderij. Van de huidige in totaal 1.100 overige graasdierbedrijven heeft bijna 80% een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar en hiervan hebben slechts 90 bedrijfshoofden een opvolger. In slechts weinig gevallen zijn de bedrijven zonder opvolger groter dan 70 nge.

Intensieve veehouderij

Het aantal intensieve veehouderijbedrijven (hokdierbedrijven) is vanaf 2000 sterk, met ruim 40%, gedaald door onder meer de regelingen van de overheid om de mestoverschotten terug te dringen (Rbv, in 2001/2002) en door de uitbraken van ernstige dierziekten (MKZ in 2001 en vervolgens de Vogelgriep in 2003). Afgezien daarvan vindt er, evenals in voorgaande decennia, schaalvergroting in de intensieve veehouderij plaats; de betrekkelijk smalle inkomensmarges in de intensieve veehouderij brengen met zich mee dat bedrijven groter moeten worden om voldoende inkomen op te leveren. Bovendien vergen de eisen ten aanzien van milieu en welzijn dieren investeringen, die in veel gevallen niet direct een rendement opleveren (Baltussen et al., 2010 a). De inkomenspositie van vooral de varkensbedrijven is de laatste jaren matig (Berkhout en van Bruchem, 2011). Dit bepaalt mede het beëindigen van de varkens- en pluimveehouderij op vooral kleinere bedrijven.

De komende jaren zal het proces van schaalvergroting in de varkens- en pluimveehouderij ook in hoog tempo voortgaan. Op basis van de in 2008 geregistreerde opvolgingssituatie zal de komende 10 tot 15 jaar ongeveer 40% van de gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven niet worden overgenomen in familieverband. Ongeveer een kwart van de verwachte stoppers heeft nog wel een bedrijf groter dan 70 nge. De meeste van deze bedrijven zijn qua gebouwen en stalinrichting onvoldoende up to date om aan derden te worden verkocht. Al met al kan in de periode 2009-2025 het aantal intensieve veehouderijbedrijven met ongeveer de helft afnemen.

Fruitteelt

De fruitteelt in Nederland kent in financieel opzicht afwisselend redelijk goede en mindere jaren, afhankelijk van de oogstomvang en de prijsvorming van het fruit op de Europese markt. Deze staat sterk onder invloed van de groei- en weersomstandigheden. Vernieuwing van ras is een belangrijke voorwaarde om ook in de toekomst tot goede resultaten te komen. Het aantal fruitbedrijven is de afgelopen tien jaar met ongeveer een kwart gedaald in Utrecht en de gemiddelde omvang is geleidelijk gegroeid van circa 9 naar 11 ha. Binnen de fruitteelt is er behalve van ras-vernieuwing vooral bij appels, ook een verschuiving van de teelt van appels naar peren. In Utrecht is het areaal met peren al groter dan met appels; in dit proces loopt het voor op andere gebieden in Nederland. De fruitteelt in Utrecht in (vooral) het Kromme Rijngebied sluit aan bij het belangrijke fruitteeltgebied in het Rivierengebied (Betuwe e.o.). Dit biedt voordelen bijvoorbeeld wat betreft kennisuitwisseling, dienstverlening en logistiek.

In de fruitteelt voltrekt zich de komende jaren in versneld tempo een proces van schaalvergroting en innovatie, in de teelt en ook in de bewaring. De fruitteelt is hiermede een kapitaalsintensieve bedrijfstak. Gezien de opvolgingssituatie zal de komende 10 tot 15 jaar circa 45% van alle fruitbedrijven niet worden overgenomen, althans niet in familieverband. Ongeveer 30% hiervan is groter dan 70 nge en is afhankelijk van onder meer de leeftijd van de fruitopstanden en de moderniteit van gebouwen en dergelijke aantrekkelijk als bedrijf voor aankoop door derden. Verwacht mag worden dat het aantal fruitteeltbedrijven in de jaren tot 2025 met ongeveer een kwart daalt.

Glastuinbouw en overige tuinbouw

Het aantal glastuinbouwbedrijven is landelijk sterk gedaald gedurende de afgelopen tien jaar bij een ongeveer gelijkblijvend areaal glas van circa 10.000 ha. Ook in Utrecht is de afname van het aantal bedrijven fors, een halvering in tien jaar, maar is de schaal (in hectare per bedrijf) minder sterk gegroeid. In Utrecht zijn (in 2009) ongeveer 100 glastuinbouwbedrijven met bijna 140 ha onder glas; de meeste hiervan zijn sierteeltbedrijven. De sector laat landelijk een sterke schaalvergroting zien, vooral in de groenteteelt en in mindere mate ook in de sierteelt (bloemen en planten). Het landelijke beleid is gericht op concentratie van de glastuinbouw in een beperkt aantal gebieden, vooral de Greenports, en het saneren van verspreid aanwezige kassen. De sector staat voortdurend voor veranderingen met het oog op de markt (productvernieuwing en bundeling van aanbod), efficiency (arbeidskosten en problemen rond de arbeidsvoorziening), duurzaamheid (energiegebruik, mineralen, gewasbescherming en dergelijke).

Van belang voor de toekomst van de glastuinbouw in Utrecht is dat bedrijven in de betreffende gebieden (Harmelen, Mijdrecht) voldoende ruimte voor structuurverbetering hebben. De perspectieven van de glastuinbouw, vooral van de sierteelt, op langere termijn zijn redelijk goed; Nederland is op dit terrein marktleider en verwacht wordt dat de vraag naar sierteeltproducten (bloemen, planten) bij een stijgende koopkracht van de wereldbevolking blijft toenemen. Ook voor de Nederlandse glasgroenteteelt bestaan er goede mogelijkheden voor vergroting van de afzet; de rol van groenten en fruit worden steeds meer benadrukt in relatie tot de gezondheid van de mens. Echter, de afgelopen jaren (vanaf 2008) laten ook een financiële kwetsbaarheid van de bedrijven in de glastuinbouw zien voor een conjunctureel tegenvallende markt en daardoor voor de telers teleurstellende prijs- en inkomensontwikkeling.

Voor de komende jaren mag een verdere schaalvergroting in de tuinbouw worden verwacht, zeker ook in Utrecht. Uitgaande van de opvolgingssituatie volgens de Landbouwtelling van 2008 heeft meer dan de helft van de tuinbouw-

bedrijven in Utrecht geen opvolger. Het gaat om 80 bedrijven, waarvan er 30 groter zijn dan 70 nge. Of deze laatste bedrijven aantrekkelijk zijn voor andere telers hangt onder meer af van de locatie en de uitrusting van de bedrijven. Verwacht mag worden dat het totale aantal tuinbouwbedrijven (exclusief fruitteeltbedrijven) in de periode 2009-2025 met ongeveer een kwart zal afnemen.

Ontwikkeling aantal zeer grote bedrijven per sector

Interessant is de vraag hoeveel agrarische bedrijven in 2025 in de provincie Utrecht een mega-omvang (300 nge en meer, hier getypeerd als zeer groot bedrijf) zouden kunnen hebben in het geval het beleid geen beperkingen aan de bedrijfsomvang zou opleggen. De doorrekening van 2 scenario's naar 2025 hebben inzicht gegeven in de ontwikkeling van de veestapel (tabel 4.1) en in de ontwikkeling van het aantal bedrijven, de omvang van de cultuurgrond en het gemiddeld areaal per bedrijfstype (tabel 4.2). Daarnaast is per sector bekend hoeveel bedrijven zich in 2010 in de grootteklassen 150 tot 300 nge en in de klasse groter dan 300 nge bevinden (paragraaf 2.2 en Kromwijk et al., 2011). Er wordt aangenomen dat het vooral de huidige bedrijven tussen de 150 tot 300 nge zijn die bij een sterke verwachte groei van de bedrijfsomvang zich in 2025 onder de grootte-categorie groter dan 300 nge zullen bevinden. Indien bijvoorbeeld in een sector een verdubbeling van de gemiddelde bedrijfsomvang in 2025 wordt verwacht, dan wordt verondersteld dat alle huidige bedrijven boven de 150 nge in 2025 naar meer dan 300 nge zijn doorgegroeid. Op basis van de uitkomsten van scenario's, de huidige landbouwstructuur (Landbouwtelling, Kromwijk et al., 2011) en de beschrijving van de toekomstige sectorontwikkelingen in paragraaf 4.4 is een inschatting gemaakt van het aantal agrarische bedrijven groter dan 300 nge in 2025.

In de melkveehouderij 2025 wordt een inkrimping van de melkveestapel verwacht van 6 tot 9% (tabel 4.1). Dit in combinatie met een terugloop van het aantal bedrijven naar 60% (tabel 4.2), zal de gemiddelde bedrijfsgrootte flink stijgen en uitkomen op gemiddeld ruim 100 melkkoeien. Circa 80 a 90 melkveebedrijven zullen in 2025 groter dan 300 nge zijn.

In de varkenshouderij krimpt de zeugenstapel met ongeveer 8%, en blijft de vleesvarkensstapel op het peil van 2009. Bij een halvering van het aantal bedrijven zal de gemiddelde bedrijfsomvang iets minder dan de helft stijgen. De ontwikkeling van de pluimveestapel varieert van vrij constant (alternatief scenario) tot een duidelijke groei (baseline). Ook in deze tak wordt een halvering van het aantal bedrijven in 2025 verwacht (tabel 4.2) en zal de gemiddelde bedrijfsomvang tenderen naar verdubbeling. In 2009 waren er slechts een beperkt aantal zeer grote intensieve veehouderijbedrijven (boven de 300 nge). Naar verwach-

ting zal een groot deel van de huidige bedrijven tussen 150 en 300 nge door- groeien naar een zeer groot bedrijf in 2025. In 2025 zullen er naar verwachting circa 20 a 25 zeer grote intensieve bedrijven zijn. In deze sectoren zal vooral de ontwikkeling van beleid en regelgeving een belangrijke invloed op de toekomstige ontwikkeling van het aantal zeer grote bedrijven hebben. In de resterende intensieve tak de vleeskalverenhouderij worden slechts enkele zeer grote bedrijven in 2025 verwacht.

In de glastuinbouw bevinden zich in 2009 de meeste bedrijven die nu al groter dan zijn 300 nge. Geschat wordt dat het aantal bedrijven met ruim een kwart af zal nemen. Er bestaan goede vooruitzichten voor de groei van sierteelt en groenteteelt. Geschat wordt dat het aantal zeer grote bedrijven in 2025 ten- deert naar 35 a 45 bedrijven.

In de fruitteelt zal een relatief beperkte terugloop van het aantal bedrijven richting 2025 optreden (ruim een kwart, tabel 4.2). Met een gelijkblijvend totaal areaal fruit, zal dit kunnen leiden tot een toename van de gemiddelde bedrijfs- omvang in 2025 met een derde. Het aantal zeer grote fruitbedrijven in 2025 zal dan circa de 10 schommelen.

In de overige onderscheiden bedrijfstypen, de overige graasdierenhouderij en de combinatiebedrijven, zal met name een groei van de gemiddelde bedrijfs- omvang plaatsvinden op de combinatiebedrijven (zie tabel 4.2). Het totaal aantal zeer grote bedrijven in deze twee sectoren zal tenderen naar circa 10 a 20 bedrijven.

In totaal zal het aantal zeer grote bedrijven in 2025, op basis van de ge- maakte veronderstellingen, uitkomen op ongeveer 160 tot 180 bedrijven. Dit houdt in dat ongeveer 8 a 9% van alle circa 2.000¹bedrijven in 2025 groter zal zijn dan 300 nge.

De uiteindelijke ontwikkeling van zeer grote bedrijven is afhankelijk van veel factoren, zoals de kracht van het ondernemerschap, het beleid en regelgeving, als ook de financierbaarheid van een sterke uitbreiding.

4.5 Uitwerking in AVP-gebieden

De in voorgaande paragrafen aangeduide ontwikkelingen per bedrijfstype kun- nen worden vertaald naar gebieden (regio's) binnen de provincie Utrecht. De vermindering van het aantal bedrijven en de schaalvergroting in de melkvee- houderij speelt in alle gebieden een belangrijke rol, maar het meest in de weidege-

¹ Gebaseerd op een terugloop aantal bedrijven in periode 2009-2025 van 35% (zie tabel 4.2).

bieden (Venen, Waarden en dergelijke). De beschreven ontwikkeling in de intensieve veehouderij (halvering aantal bedrijven en opschaling) heeft vooral een effect in de Gelderse vallei. Zo heeft de afname van het aantal en de uitbreiding van de bedrijfsomvang in de fruitteelt vooral invloed op de situatie van de agrarische sector in het Kromme Rijngebied, terwijl de ontwikkelingen in de glastuinbouw vooral tot uiting komen in de twee genoemde locaties (bij Harmelen en Mijdrecht).

4.6 Uitwerking in enkele thema's

Biologische landbouw¹

Voor de ontwikkeling van de biologische landbouw zijn verschillende factoren van belang. Voor de agrariër zijn in de regel vooral de economische en ideologische motieven belangrijk (Venema et al., Rapport Friesland, 2009, pagina 112). Voor de huidige generatie omschakelende ondernemers zijn de economische motieven dominerend. In vergelijking met de gangbare landbouw heeft de biologische landbouw een andere opbrengsten- en kostenstructuur. Zo is de kostprijs van biologisch geproduceerde melk duidelijk hoger dan van gangbare melk (Berkhout en van Bruchem, 2011). De opbrengstprijis voor de veehouder van de biologische melk moet dan ook navenant hoger zijn om gangbare veehouders te inspireren na te denken over omschakeling naar een biologische bedrijfsvoering. In die zin is de opstelling van de afnemers van biologische melk, waaronder naast FrieslandCampina ook een aantal kleinere zuivelbedrijven, belangrijk.

De natuurlijke omstandigheden, in feite de beperkingen voor de productie, in het veenweidegebied van (onder meer) Utrecht bepalen mede de plaats van de biologische melkproductie. In dit gebied is het moeilijker dan in de gebieden met een draagkrachtige bodem (klei, zand) om een bedrijfsvoering met een hoge veedichtheid te hebben. In de veenweidegebieden zijn de omstandigheden om naast gras ook ander biologisch voer te telen echter minder goed. Op de biologische melkveebedrijven zijn relatief vaak andere (verbredings)activiteiten te vinden, zoals agrarisch natuurbeheer en ook zorglandbouw en recreatie. De verbreding kan de ontwikkeling van de biologische landbouw ondersteunen.

¹ Om de landbouw- milieudoelen te halen ondersteund de Provincie het bevorderen van biologische landbouwmethoden. In bureau LaMi (landbouw en milieu) zijn de Provincie Utrecht en het landbouw-bedrijfsleven verenigd. Dit bureau heeft als doel het bevorderen van duurzame landbouwprojecten, waaronder de verspreiding van biologische teeltmethoden naar de gangbare landbouw.

Grondgebonden biologische bedrijven, zoals melkveebedrijven, hebben in de regel meer areaal nodig voor een rendabele bedrijfsvoering. In Utrecht gaat dat ook op: de biologische melkveebedrijven zijn gemiddeld 43 ha groot, de gangbare bijna 40 ha. De overgang van gangbaar naar biologisch kan weliswaar voor het individuele bedrijf een aantrekkelijke optie zijn, voor het geheel van de sector is het niet vanzelfsprekend dat het tot gevolg heeft dat er meer bedrijven kunnen worden voortgezet.

Een biologische bedrijfsopzet in de legpluimveehouderij, die in Utrecht ook te vinden is, houdt in dat het aantal gehouden dieren gemiddeld een stuk kleiner is dan op de gangbare bedrijven. Per saldo is dat, gegeven de hogere kostprijs als gevolg van onder meer een hogere prijs van het aan te kopen voer, alleen te realiseren bij een duidelijk hogere eierprijs dan voor de gangbare eieren. Een (logistiek) voordeel voor de biologische pluimveehouders in de Gelders/Utrechtse Vallei is de bundeling van het aanbod. Daarnaast speelt de in het gebied aanwezige kennis van de biologische dierhouderij een belangrijke rol.

De invloed van de kredietcrisis op de vraag naar biologische producten lijkt vrij beperkt te zijn (Monitor Duurzaam Voedsel 2010, EL&I, 2011). In 2010 zijn de omzetten van biologisch voedsel met 13% gestegen bij als totaal een stagnerende voedselomzet. Vooral de afzet van biologische zuivel groeide hard, met ruim 28%. Er zijn dus kansen voor een (versnelde) toename van het aantal biologische bedrijven, na enige jaren met vrij weinig groei.

Groene en blauwe diensten

In de discussie over de toekomst van het GLB is 'vergroening' een van de opties, die door de Europese Commissie is voorgelegd aan de lidstaten (EC, november 2010). In Nederland is vergroening een van de sporen in de opvattingen van het kabinet, in elk geval van het vorige kabinet, gezien de uitwerking in de *Houtskoolschets* (LNV, 2008). De mogelijkheid van vergroening speelt onder meer bij de benutting van de bedrijfstoelagen vanaf 2014. Afhankelijk van de uitwerking van het beleid voor wat betreft de beloning van groene en blauwe diensten, kan dit per saldo inhouden dat sommige bedrijven, bijvoorbeeld van melkveehouders in het veenweidegebied, meer gaan ontvangen. Daartegenover staat dat de diensten bepaalde kosten voor de veehouders inhouden, bijvoorbeeld in de vorm van dervingen van opbrengsten en meer in te zetten arbeid (Rougoor et al., 2010). Een en ander kan ook in samenhang worden gezien met de beloning van de landbouw in maatschappelijk waardevolle gebieden (Berkhout et al., 2010). Het gaat dan om gebieden met op zich al een beperking voor een optimale landbouw; dit is het geval in sommige Nationale Landschappen, zoals het 'Groene Hart', of in elk geval in bepaalde delen hiervan.

De toekomstige bijdrage van vergoedingen voor groene en blauwe diensten aan het inkomen van de veehouderij zal gaan toenemen. Deze bijdrage kan per gebied duidelijk verschillen. De hoofdstroom van inkomsten in de sector blijft echter bestaan uit de melkopbrengsten, zeker wanneer uitgaande van de gunstige internationale marktvooruitzichten de zuivelprijzen relatief hoog zullen blijven.

Waterbeleid

Grote gebiedsopgave voor de grondgebonden landbouw in de provincie Utrecht is momenteel het tegengaan van de bodemdaling en het verminderen van de emissie van broeikasgassen. Vernatting is daarvoor in een aantal (veenweide-) gebieden een voor de hand liggende optie. Vernatting, ofwel het doelbewust verhogen van de waterstand in het gebied, gaat in principe ten koste van de rentabiliteit van de productielandbouw (Vogelzang et al., 2009). Dit effect zal het sterkst optreden in de meest bodemdaling gevoelige gebieden in het westen van de provincie. Met name voor de agrarische ondernemers in deze gebieden heeft eventuele vernatting een duidelijke impact op de rentabiliteit van hun onderneming. De continuïteit van de melkveebedrijven in de nattere gebieden kan gewaarborgd worden wanneer de verminderde rentabiliteit als gevolg van eventuele vernatting (als natuurlijke handicap) gecompenseerd wordt, bijvoorbeeld via een subsidieregeling voor groenblauwe diensten. Peilverhoging in het Westelijke Veenweidegebied leidt voor melkveehouderijbedrijven tot een duidelijke achteruitgang van het inkomen. Recente publicaties (onder andere van Holshof, 2011) wijzen in de richting van een achteruitgang in inkomen van tenminste € 200 per hectare voor een bedrijf van gemiddelde grootte, als het slootpeil omhoog gebracht wordt van 60 naar 35 cm beneden maaiveld.

Het Groene Hart is van groot belang als broedgebied voor weidevogels en er wordt door de landbouw in het gebied dan ook relatief veel aan agrarisch natuurbeheer gedaan. Natuurwaarden en biodiversiteit in de Veenweiden hangen uiteraard sterk samen met de landbouwfunctie. Grondgebruikers zijn zich hier steeds meer van bewust geworden en als gevolg van regelgeving, slootkanten- en weidevogelbeheer neemt op veel plaatsen de biodiversiteit de laatste jaren weer enigszins toe. Op deze manier kunnen met gelijkblijvend peil al wel degelijk de natuurwaarden toenemen. Met peilverhogingen kan de biodiversiteit nog verder gestimuleerd worden, evenals de aquatische natuur in het gebied.

Niettemin is bij het huidige waterpeil de biodiversiteit in de weilanden zelf (per slot van rekening verreweg het grootste deel van het oppervlak) met een beperkt aantal grassoorten en intensieve beweiding of maairegimes veel minder dan zou kunnen zonder het typisch veenweidekarakter te verliezen. Doordat bij

peilverhoging niet overal meer hetzelfde, hoogproductieve, gras zal kunnen gedijen en maai- en graasregimes iets minder intensief zullen zijn, kan peilverhoging zeker ten goede komen aan de biodiversiteit. Hiervoor zou de landbouw eenmalig of met jaarlijkse vergoedingen gecompenseerd kunnen worden. Daarnaast is het zo dat met peilverhoging ook de uitstoot van broeikasgassen door oxidatie kan worden aangepakt, al is dit zeer complex en is het effect wellicht beperkt. Daarmee kan overigens wel een bijdrage geleverd worden aan het realiseren van de beleidsdoelstellingen die op dit vlak gesteld zijn (Kyotoprotocol). Bij een verhoging van het grondwaterpeil kan door middel van beheersvergoedingen zowel de agrarische sector beloond worden als de natuurwaarden in het gebied versterkt.

Er zijn in de Veenweidegebieden al een groot aantal agrarische bedrijven die trachten te komen tot een optimale combinatie van grondgebruik en natuurbeheer. Een meer recente discussie op dat vlak is de vraag in hoeverre gangbare boeren in het Groene Hart in hun bedrijfsvoering uit kunnen met een aandeel 'natuurgras' in het rantsoen van hun koeien. Daarbij gaat het om gras uit natuurgebieden. Dat komt in toenemende mate beschikbaar. Proeven op het Praktijkcentrum Zegveld van Wageningen UR wijzen uit dat een aandeel van maximaal 40% van dat gras uit natuurgebieden geen noemenswaardige invloed heeft op de melkgift van koeien in de gangbare melkveehouderij.

Een hoger waterpeil heeft ook nog een aantal indirecte effecten. Doordat het natte veen minder toegankelijk is en pas later beweid kan worden neemt de rust voor de weidevogels toe. Ook voor de mestdruk heeft dit een positief effect, er kan minder mest op de grond gebracht worden. Dit heeft weer positieve effecten op de aquatische natuur. Daarnaast krijgen landbouwgronden in Utrecht in toenemende mate te maken met verzilting, ofwel een hoger zoutgehalte in de bodem en het oppervlaktewater. Het is duidelijk dat de beschikbaarheid van zoet water van levensbelang is voor de grondgebonden landbouw in de provincie. Dat roept de vraag op of reguliere landbouw op termijn wel gehandhaafd kan worden in (sterk) verzilte gebieden. Als dat het geval is, kan een maatschappelijke kosten- en batenanalyse (MKBA) helpen om het beleid voor de zoetwatervoorziening uit verder uit te werken ('t Lam et al., 2010). Investeren in kennis, waterberging en infrastructuur ter compensatie van zoutschade zijn mogelijkheden om aan verzilting het hoofd te bieden. Een andere mogelijkheid is om bedrijven gericht op te kopen en/of te verplaatsen ('t Lam et al., 2010).

Verbrede landbouw/ agrarisch natuurbeheer

In aanvulling op het vroegere Programma Beheer (nu de Stimuleringsregeling Natuur- en Landschapsbeheer) is in 2007 ook de Catalogus Groenblauwe Dien-

sten (Catalogus GBD) verschenen. De Catalogus GBD is een handboek waarmee overheden een regeling met maatregelen of pakketten kunnen ontwikkelen op het gebied van aanleg en beheer van natuur, landschap, water, recreatie en cultuurhistorie (EL&I & IPO, 2007). Het Interprovinciaal Overleg (IPO) en EL&I hebben intensief samengewerkt om deze catalogus tot stand te brengen. In het handboek staan geen pakketten, maar honderden maatregelen met maximumprijzen voor uit te voeren werkzaamheden en eventuele gedeelde opbrengsten. Een overheid kan op basis van de maximumprijzen in de catalogus (pakketten van) maatregelen selecteren waarvoor zij een kostendekkende vergoeding verstrekt (Vogelzang et al., 2009).

Het principe van de Catalogus GBD is dat groenblauwe diensten worden ingezet buiten de rijks prioritaire gebieden en daarmee wordt beoogd op die manier een aanvulling op SNL te bieden. De catalogus is opgesteld om te voorkomen dat elk afzonderlijk project waarbij agrariërs buiten de gangbare regelingen uit publieke fondsen vergoedingen ontvangen voor natuur- en landschapsbeheer, door de EU getoetst moet worden (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Het document is zo opgezet dat er geen sprake is van ongeoorloofde staatssteun van de overheid aan ondernemers. Op grond daarvan heeft de Europese Commissie de catalogus goedgekeurd.

Tot nog toe wordt de Catalogus GBD relatief nog weinig gebruikt. In de provincies Noord-Brabant en Overijssel is een regeling operationeel en in Gelderland is een regeling in voorbereiding. Andere provincies hebben budgetten gereserveerd voor aspecten van groenblauwe diensten en voor pilots; in Zuid-Holland is bijvoorbeeld budget gereserveerd voor het project 'Boeren voor natuur' en in Utrecht loopt een pilot voor groenblauwe diensten in De Venen. Daarnaast zijn er lokale en regionale initiatieven, zoals landschapsfondsen.

De pilots worden nu omgezet naar regionaal maatwerk passend binnen de catalogus.

Hoewel de Catalogus GBD is opgezet voor groene én blauwe diensten, staan er geen 'echte' blauwe diensten in. Er zijn wel groene diensten in opgenomen die gerelateerd zijn aan het beheer van waterlopen, zoals het beheer van oevers (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Maar blauwe diensten op het gebied van waterberging, waterkwaliteit en verdroging ontbreken. Te denken valt bijvoorbeeld aan de volgende diensten (Westerink et al., 2009):

- Waterzuivering met een helofytenfilter op boerenland;
- Bufferzones om de uitspoeling van nutriënten en pesticiden te verminderen;
- Sloten dempen om de afvoer van gebiedseigen kwelwater tegen te gaan;
- Hogere grondwaterstanden gedogen;
- Irrigatiewater beperken door betere technieken;

- Boerenland inzetten voor piekwaterberging.

Waterberging op boerenland hoort strikt genomen niet in de Catalogus GBD thuis. Grondeigenaren zijn volgens de wet namelijk verplicht om waterberging te gedogen. Wel hebben grondeigenaren die waterberging op hun land moeten gedogen, recht op schadevergoeding, maar daarvoor zijn al andere regelingen getroffen (Dirkx en Van den Bosch, 2009). Dat laat onverlet dat in de huidige praktijk het accent nadrukkelijk op groene diensten ligt, terwijl blauwe diensten evenzeer van maatschappelijk belang kunnen zijn; zeker gezien de huidige en toekomstige problematiek rondom water en klimaat, zoals verdroging, bodemdaling, CO₂-uitstoot, watervervuiling en hogere (rivier)afvoeren.

*Duurzame energie*¹

De Provincie Utrecht wil het begrip duurzaamheid uitgangspunt laten zijn bij al haar activiteiten en beleidsontwikkelingen. Hiertoe hebben Provinciale Staten in 2010 de Strategie Utrecht 2040 vastgesteld. Uit Utrecht 2040, het PCL advies en de toekomstvisie over landbouw en platteland in Randstad en Groene Hart komt naar voren dat een van de dilemma's waar de landbouw in 2040 een antwoord op moet geven is of zij een bijdrage kan leveren aan een duurzame economie in Utrecht. Bijvoorbeeld door bij te dragen aan de productie van duurzame energie, het afvangen van CO₂ of het ontwikkelen van nieuwe ketens die nieuwe werkgelegenheid creëren. Kan de landbouw profiteren van de duurzaamheidseconomie die de provincie Utrecht nastreeft?²

In Utrecht zijn binnen de stichting DE (Duurzame Energie) Koepel de belangrijkste duurzame energie opties vertegenwoordigd: zonnewarmte, zonnestroom, biomassa, windenergie, warmtepompen, ondergrondse warmte en koude opslag en energie uit water. De deelnemende brancheorganisaties in deze Koepel vertegenwoordigen enige honderden bedrijven en instellingen op het gebied van duurzame energie en vormen daarmee een krachtige vertegenwoordiging van de sector. Daarnaast heeft de provincie Utrecht in 2011 met LTO Noord een convenant afgesloten om de energiebesparingsdoelstelling van de overheid voor de landbouw (20% minder energie in 2020) sneller te bereiken. In 2015 zal de doelstelling bereikt moeten zijn. Voor agrarische bedrijven in Utrecht is nu bijna € 1 mln. aan Europese subsidiegelden beschikbaar voor investeringen in energiebesparing en duurzame energieproductie op landbouwbedrijven. De provincie

¹ Bronnen: literatuur, aangevuld met beperkt aantal interviews.

² Provincie Utrecht_Statenvoorstel-Landbouwvisie[1].pdf

zal als 'launching customer' de marktintroductie van innovatieve en duurzame producten uit de agrosectoren zoveel mogelijk ondersteunen.

Er zijn in de landbouw op het terrein van duurzame energie meerdere trends gaande. Zo zetten zuivelcoöperaties bij hun leden in op enerzijds het terugdringen van het energieverbruik en anderzijds op het stimuleren van de productie van duurzame energie. Dit al dan niet in samenwerking met energiemaatschappijen. Ook afvalverwerkers tonen een steeds sterkere interesse in het boerenbedrijf in het kader van duurzame energie, met name in de mogelijkheden voor mestverwerking. Daarbij wordt gedacht aan mestvergisting om gas of elektriciteit op te wekken. De provincie Utrecht is voornemens om duurzame energie in de landbouw verder te stimuleren, onder andere via bureau LaMi. Ze ontwikkelt samen met ondernemers nadere plannen hiervoor. Goede ervaringen zijn al op gedaan in kleinere projecten waarbij groepen ondernemers samen met de provincie Utrecht duurzaamheidsprojecten uitvoeren. Hierbij bepaalt de provincie de strategie en worden samen met ondernemers en andere stakeholders concrete plannen gemaakt. Naast mogelijke (financiële) steun bij de start kan de provincie voornamelijk bijdragen in het faciliteren van deze interactieve processen en kan daarnaast informatie bieden over financiële (en juridische) regelingen rond de inzet van duurzame productiemiddelen. Een voorbeeldproject is de ondersteuning door de provincie van tien melkveehouders die een duurzame energie neutrale stal willen realiseren. De provincie stelt zich garant voor grotere investeringen die nodig zijn op het gebied van energiebesparing en duurzame energieproductie.

Het landschap van Utrecht (met watergebieden, landschappen, bosbouw) biedt goede mogelijkheden om biomassa uit het landschap in te zetten in energie (elektriciteit, biogas, houtpalets). Suggesties voor verder ontwikkeling van duurzame energie zijn onder andere:

- Fruitteelt: de aanwending van snoeihout;
- Toenemend gebruik van zonnepanelen mede door stimulering provincie, windmolens;
- Opzet van mogelijke combinaties met boeren, gemeenten, provincie, LTO Ontwikkelingsfonds, MKB-middelen en Europese fondsen, met name om voldoende draagvlak en financiering te creëren voor een snelle opstart en aanpak van projecten rond duurzame energie. De provincie speelt hier onder andere een rol bij de strategiebepaling, het betrekken van markt en publiek, haalbaarheidsstudies en het verstrekken van vergunningen. Eventueel kunnen POP-gelden hiervoor worden ingezet;
- Er is duidelijk behoefte aan het organiseren van meer bijeenkomsten met ondernemers (geografisch, per thema, of per sector) ten aanzien van het

geven van meer inzichten in marktkansen en realisatiemogelijkheden (onder andere inzicht in bestaande regelingen) rond duurzame energie. Ervaringen van voorlopers kunnen een belangrijk leereffect hebben.

Lopende trajecten waarop door ondernemers ingesprongen kan worden:

- Zuivel Fc, een programma voor terugdringing van gebruik en het bevorderen van de productie van duurzame energie. Er is een strategisch programma opgesteld en er is een overeenkomst met Essent. Met name ook gefocust op de ketenbenadering: energieproductie bij de boer, en gebruik door zuivel-industrie.
- Friesland Campina: streven is dat melk en andere grondstoffen die nodig zijn voor de producten door ondernemers op een duurzame wijze worden geproduceerd. Daarbij gaat het om landbouwmethoden die zo weinig mogelijk impact hebben op het milieu en die een bijdrage leveren aan de socio-economische situatie van lokale gemeenschappen. Centraal in de aanpak staat de samenwerking met de leden-melkveehouders, leveranciers en lokale gemeenschappen. Op deze manier werkt Friesland Campina aan het verder verduurzamen van de melkveehouderij en internationale grondstofketens.

Stadslandbouw en landbouw nabij de stad¹

In paragraaf 3.2 is kort ingegaan op het thema stadslandbouw. Bij stadslandbouw gaat het zowel om landbouw- en voedselproductie in de stadsrand als voedselproductie in de stad zelf (moestuinen, dakterrassen, leegstaande kantoorgebouwen enzovoort). Bij het laatste is het bevorderen van de sociale cohesie een belangrijk punt, evenals het mogelijk maken van dergelijke initiatieven via regelgeving. In de praktijk hebben boerenbedrijven in en om de stad die zich richten op (verdere groei van) stadslandbouw, veelal ook andere economische dragers op die bedrijven nodig zoals bijvoorbeeld zorglandbouw.

Er zijn in de provincie Utrecht goede mogelijkheden om vormen van stadslandbouw verder te ontwikkelen. In de stedelijke omgeving binnen grote delen van de provincie Utrecht ervaren ondernemers dat er nu al ruim voldoende vraag is naar hun producten en diensten. Veel van de huidige bedrijven zijn dan ook op zoek naar verruiming van het aanbod op hun eigen bedrijven en daarmee naar vergroting van hun inkomenspotentieel en daarmee het bedrijfsperspectief. Bij een aantal steden in Utrecht lopen ze er tegenaan dat binnen de stadgrenzen geen grond beschikbaar is voor stadslandbouw. Daarnaast is de grond in deze regio van Nederland duur. De sector stelt voor om samen met gemeenten en

¹ Informatie afkomstig uit workshop stadslandbouw met deskundigen (zie voor deelnemers bijlage 3).

omringende gemeenten hierover een dialoog aan te gaan. Gemeenten en provincie zouden wellicht vrijkomende boerderijen in de stadsrand of nabij de stad bij voorkeur kunnen bestemmen voor stadslandbouw. Daarbij zou ook gestreefd kunnen worden naar nieuwe financieringsconstructies en nieuwe (financiële) relaties tussen burgers en stadsboeren. Nader onderzoek naar mogelijke invulling van dergelijke concepten en het opzetten van pilots is daarbij gewenst. Dit moet ertoe leiden dat de ondernemers hun financieringslasten over de benodigde grond enigszins in de hand kunnen houden. Behalve voor zittende ondernemers gericht op groei kan dit ook perspectief bieden voor de intrede van nieuwe ondernemers.

Bij de verdere ontwikkeling van landbouw in en nabij de stad zijn meerdere partijen binnen de provincie Utrecht op zoek naar de opzet van nieuwe mogelijkheden. Kansen in Utrecht liggen er in het opzetten van combinatie-mogelijkheden van tuinen en winkels en zorg, waar onder andere dagbesteding en arbeidsintegratie kunnen worden geboden aan mensen die niet deelnemen aan de (reguliere) arbeidsmarkt. De belangrijkste rol voor een verdere groei ligt bij de huidige en potentiële ondernemers zelf. Naast goed ondernemerschap, kunnen samenwerking tussen ondernemers (horizontaal) en in de keten (verticaal), maar ook specialisatie in de keten, een belangrijke bijdrage leveren aan het bevorderen van de stadslandbouw. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de vestiging van een streek-supermarkt (zoals Landmarkt) in de stad Utrecht. Binnen de stadslandbouw is een goede logistiek een belangrijk aandachtspunt. Daar zouden nieuwe en innovatieve systemen voor ontwikkeld moeten worden.

De rol van de provincie Utrecht bij de verdere stimulering van stadslandbouw ligt op meerdere vlakken. De provincie kan meer ruimte bieden aan mogelijkheden voor landbouw in en om steden, denk ook aan de rol van agrarische bedrijven bij het groenbeheer in en om de stad (stadslandbouw als groene dienst). Daarnaast kan de provincie ook makelen en schakelen tussen partijen (met name ook met de terrein behorende organisaties en het bedrijfsleven). Dit kan door subsidies te verlenen voor innovaties, door pilotprojecten te financieren en door het zoeken naar nieuwe financieringsconstructies (vooral om de beschikbaarheid van grond voor deze bedrijven te vergroten) i.s.m. andere partijen. Stadslandbouw binnen de provincie zou ten slotte een belangrijke impuls kunnen krijgen vanuit kennis en innovatie. Daarbij zouden zowel het groene onderwijs als het onderzoek in de provincie Utrecht betrokken kunnen worden. Daarbij kan bijvoorbeeld ook gedacht worden aan het instellen van een lectoraat stadslandbouw bij de Hogeschool Utrecht.

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Over de rol van de land- en tuinbouw

De land- en tuinbouw is en blijft belangrijk in Utrecht. De agrarische bedrijven zorgen voor het beheer van ruim de helft van de ruimte in de provincie. Bovendien leveren zij direct en indirect een forse bijdrage aan de economie en de werkgelegenheid, en daarmee aan de leefbaarheid in de plattelandsgebieden van de provincie. Het is van belang dat de agrarische bedrijven voldoende mogelijkheden hebben om deze functies te blijven vervullen, ook met het oog op de kwaliteit van leven in de provincie Utrecht.

Over de ontwikkeling van de bedrijven

De landbouw in Utrecht staat de komende jaren voor grote veranderingen. De huidige gemiddelde bedrijfsomvang binnen de sector is duidelijk kleiner dan landelijk het geval is. Mede door de te verwachten sterke vermindering van het aantal bedrijven in de komende jaren ontstaat er ruimte voor schaalvergroting. Dat geldt vooral in de melkveehouderij. De mogelijkheden voor groei van de bedrijven worden in deze sector ook groter door de afschaffing van de melkquotering.

De landbouw in Utrecht bestaat voor een groot deel uit grondgebonden veehouderijbedrijven. De grootste groep, 40% van het totaal van de huidige 3.000 bedrijven, zijn melkveebedrijven. Deze zijn over de gehele provincie verspreid te vinden, maar vooral in de westelijke veenweidegebieden. Er zijn bijna evenveel 'overige graasdier-bedrijven' (bedrijven met jongvee, vleesvee, schapen of paarden) maar deze zijn gemiddeld veel kleiner en economisch minder van belang dan de melkveebedrijven. Het aantal overige graasdierbedrijven zal de komende jaren waarschijnlijk sterk gaan dalen, waardoor er extra ruimte komt voor de blijvende melkveebedrijven.

De totale omvang van de agrarische productie in Utrecht blijft de komende jaren op peil, uitgaande van het te verwachten landbouw- en milieubeleid. Doordat de Europese beperkingen voor de melkproductie in 2015 gaan vervallen, kan er zelfs een toename van de agrarische productie plaats vinden. Bij een strenger milieubeleid dan wat nu is vastgelegd door de overheid zal de veestapel wel enige daling te zien geven. Hogere afzetkosten voor mest noodzaken dan tot een krimp van het aantal dieren.

Ook in de varkens- en pluimveehouderij in Utrecht zal de komende jaren de schaalvergroting in hoog tempo doorgaan. Veel bedrijven hebben geen mogelijkheden om te investeren in beleidsmatig gewenste aanpassingen van het bedrijf en zullen op relatief korte termijn stoppen. De toekomstgerichte bedrijven in deze sector zullen naar verwachting aanzienlijke gaan uitbreiden. Dat kan het geval zijn op één locatie, maar de onderneming kan om redenen van risicospreiding, management en werkverdeling ook kiezen voor vestigingen op meer locaties. Het ruimtelijke ordeningsbeleid van de lokale overheden zal hier mede sturing aan geven.

In enkele gebieden van Utrecht spelen de fruitteelt en de glastuinbouw een belangrijke rol. Ook voor dit type van bedrijvigheid staat vast dat de blijvende bedrijven zich de komende jaren zullen moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden in de markten, in eisen van de afnemers en in technologische mogelijkheden. Die vergen dat er de komende jaren in hoog tempo investeringen in de bedrijven zullen moeten worden gedaan. Daarmee is in die sectoren de komende jaren ook een forse mate van schaalvergroting aan de orde.

Over vernieuwing en verbreding

De positie en toekomstmogelijkheden van land- en tuinbouwbedrijven worden ook in Utrecht in de eerste plaats bepaald door het uit de markt kunnen halen van een inkomen voor de productie van voedsel- en sierteeltproducten. De economische perspectieven hiervoor zijn de komende jaren redelijk tot goed, uitgaande van een toenemende vraag wereldwijd naar bulkproducten en (dichterbij) naar meer hoogwaardige producten, die in meer toegevoegde waarde en een betere beloning voor agrariërs kunnen resulteren. Vooral om op die laatste vraag in te spelen is innovatie en verdere samenwerking tussen partijen in de productie- en afzetketens in Utrecht nodig.

Er zijn daarnaast ook groeiende inkomensmogelijkheden op basis van verbredingactiviteiten op landbouwbedrijven (multifunctionele landbouw). Utrecht biedt hiervoor ruimschoots kansen als het gaat om bijvoorbeeld recreatie, zorg, duurzame energie, naast al langer bestaande vormen van verbreding als agrarisch natuurbeheer en de verwerking en verkoop van (streek-)producten. Op een deel van de bedrijven zal de verbreding belangrijker worden dan de oorspronkelijke agrarische productie. Ook zijn er goede kansen op het gebied van de stadslandbouw.

Over levensvatbaarheid bedrijven

In de melkveehouderij is de financiële draagkracht onder de bedrijven boven de 70 nge in doorsnee redelijk tot goed. Er liggen groeimogelijkheden in vooral

schaalvergroting, maar ook in verbreding en andere activiteiten. Veel kleinere melkveebedrijven en overige graasdierenbedrijven zullen stoppen of als nevenbedrijf verder gaan. Ook een belangrijk deel zal zich (verder) richten op verbreding of aanvulling van inkomen via maatschappelijke diensten. In de fruitteelt is de financiële draagkracht mede door de prijzen in afgelopen jaren minder sterk. Naast groei zal vooral bedrijfsoptimalisatie centraal staan voor de blijvers. In de glastuinbouw is er een duidelijk verschil in levensvatbaarheid tussen de gebieden met modern glas (financiële buffer in doorsnee goed) en in gebieden met oud glas, waar de bedrijven gemiddeld klein zijn en niet financieel krachtig. In de varkenshouderij en pluimveehouderij hebben verplichte welzijns- en milieu-investeringen een belangrijke invloed op de financiële positie. Relatief veel bedrijven kunnen deze investeringen niet of moeilijk financieren. Ook de slechte resultaten in de varkenshouderij hebben de liquiditeiten aangetast en daarmee de financiële draagkracht.

Over het beheer van de ruimte

De rol van de landbouw in het beheer van de open ruimte blijft ook de komende jaren in Utrecht van groot belang. De landbouw kan een belangrijke bijdrage leveren als het gaat om behoud en versterking van de kwaliteit van de open ruimte in de provincie, ook in bredere zin daar waar het gaat om de kwaliteit van natuur, landschap en milieu. Dit zal in de toekomst ook in Utrecht een steeds belangrijker element van de agrarische bedrijfsvoering worden. De provinciale overheid kan hier op verschillende manieren stimulerend en faciliterend een bijdrage aan leveren.

5.2 Aanbevelingen

De provincie Utrecht kan, in samenwerking met onder meer het ministerie van EL&I, op een aantal belangrijke punten een positieve rol vervullen voor de gewenste (duurzame) ontwikkeling van de land- en tuinbouw op haar grondgebied. Binnen het ministerie van EL&I neemt het topsectorenbeleid een belangrijke plaats in. Als belangrijke punten voor het te voeren provinciaal beleid kunnen de volgende aanbevelingen naar voren worden gebracht:

- De in het rapport beschreven schaalvergroting en modernisering van landbouwbedrijven in de provincie vergt ook aanpassingen in de inrichting van het landelijk gebied, onder meer in de vorm en omvang van percelen, de aansluiting daarvan aan de bedrijfsgebouwen en de wegenstructuur. Stimu-

leer dit proces via (vrijwillige) kavelruil, toegesneden bouwblokken en verbetering van de wegenstructuur in het buitengebied.

- Richt het RO-beleid meer op versterking van de productiemogelijkheden van toekomstgerichte landbouwbedrijven, bijvoorbeeld door in bepaalde gebieden grotere bouwblokken mogelijk te maken, mogelijkheden voor verplaatsing te creëren. Besteed op dit vlak ook aandacht voor de ontwikkelingsmogelijkheden voor multifunctionele bedrijven.
- Biedt als provincie in dit kader ook meer ruimte aan mogelijkheden voor landbouw in en om de stad (stadslandbouw). Denk hierbij bijvoorbeeld aan het versterken van de rol van agrarische bedrijven bij het groenbeheer in en om de stad, maar ook aan de productie van voedsel op braakliggende terreinen in de stad. Stadslandbouw binnen de provincie zou een belangrijke impuls kunnen krijgen vanuit kennis en innovatie. Daarbij zouden ook het groene onderwijs en onderzoek in de provincie Utrecht betrokken kunnen worden.
- Stimuleer op de land- en tuinbouwbedrijven in de provincie ook vanuit de samenleving gewenste innovaties, bijvoorbeeld gericht op de ontwikkeling van duurzame energieproductie (biomassa, wind- en zonne-energie en dergelijke, passend op land- en tuinbouwbedrijven), vormen van verbrede landbouw, biologische landbouw en stadslandbouw. Stem ook de vergunningverlening daar meer op af.
- Bevorder dat de Utrechtse landbouw goed tot zijn recht komt bij de verdeling van de middelen voor de Europese bedrijfstoelagen.
- Stel een provinciale subsidieregeling in voor groenblauwe diensten, waarbij met voorrang gekeken wordt naar het ontwikkelen en implementeren van blauwe diensten. Maatschappelijk relevante diensten zijn waterberging, verhoogd waterpeil en agrarisch natuurbeheer.
- Stimuleer en faciliteer nieuwe en innovatieve vormen van waterbeheer in het landelijk gebied. Hierbij kan gedacht worden aan onderwaterdrainage en proeven met grotere peilvakken, maar ook een nieuwe bedrijfssystemen waarin waterbeheer een centrale rol speelt.
- Faciliteer onderzoek naar nieuwe bedrijfssystemen in de landbouw, waarbij natuur- en waterbeheer veel nadrukkelijker dan tot nu toe in de bedrijfsvoering van agrarische ondernemers geïncorporeerd worden
- Maak gebruik van de mogelijkheden die het lopende en vooral het komende Plattelands Ontwikkelings Programma (POP II en III) kunnen bieden voor de versterking van de concurrentiekracht en de duurzaamheid van de land- en tuinbouw. De provincie kan er voor kiezen hieraan meer (financiële) stimulanzen te bieden via de eerste as van het POP.

Literatuur

Baltussen, W.H.M., R. Hoste, H.B. van der Veen, S. Bokma, P. Bens en H. Zee-wuster, *Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij*, Rapport 2010-010. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010a.

Baltussen, W.H.M., C.J.A.M. de Bont, A. van den Ham, P.L.M. van Horne, R. Hoste en H.H. Luesink, *Gevolgen van het afschaffen van dierrechten*. LEI-rapport 2010-048. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Berkhout P. en C. van Bruchem, *Landbouweconomisch Bericht*. Den Haag, LEI Wageningen UR, diverse jaren.

Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff en M.J. Smits, *Naar waarde besteed. Over de implementatie van de houtskoolschets*. LEI-rapport 2010-008. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Blokland, P.W., C.J.A.M. de Bont, J.J. van Dijk, Y. Dijkhoorn, W.H. van Everdingen, R.W. van der Meer, A.E. Roest, G.S. Venema, *Regionale landbouwcijfers in beeld, Regio West: periode 1997-2007. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2009*.

Bont, K. de, G. Venema en A. Wisman, *Landbouw in Overijssel, De huidige situatie en ontwikkeling. LEI-rapport 2011-009*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Bont, K. de, Y. Dijkhoorn, G. Venema, Th. Vogelzang en A. Wisman, *Landbouw in PARK21; Analyse van de effecten voor de landbouw van de inrichting PARK21 in de Haarlemmermeer*. LEI-rapport 2011-025. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Bruchem, C. van, H.J. Silvis, P. Berkhout, K. van Bommel, K. de Bont, W. van Everdingen, T. de Kleijn en B. Pronk, *Agrarische structuur, trends en beleid: Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950*. LEI-rapport 2008-060. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

- Dirkx, G.H.P. en F.J.P. van den Bosch, *Quick scan gebruik Catalogus groen-blauwe diensten*. Werkdocument 127, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur&Milieu, Wageningen, 2009.
- Holshof, G., K.M. van Houwelingen, F.A.J. Lenssinck, *Landbouwkundige gevolgen van peilverhoging in het veenweidegebied*. Wageningen UR Livestock Research, Zegveld, 2011.
- Kromwijk, A., *Landbouwanalyse Utrecht*, DLG, september 2011 (in bewerking).
- 't Lam, N., T.A. Vogelzang en U.P. Blom, *Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de provincie Zuid-Holland*. Rapport Arcadis en LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.
- Leenstra F. en G. van der Peet, *Technologische verkenningen agrosector*, Wageningen UR Livestock Research, 2009.
- Luesink, H.H., P.W. Blokland en J.N. Bosma, *Monitoring mestmarkt 2009; Achtergrondrapportage*. LEI-rapport 2010-098. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.
- Provincie Utrecht, *Land- en tuinbouwcijfers Provincie Utrecht*. Oktober 2010.
- Provincie Utrecht, *Koersdocument Landbouw Provincie Utrecht, Duurzame groei in een aantrekkelijk Landschap*. November 2010.
- Provincie Utrecht, *Streekplan 2005-2015, resp. kaartbijlage*. Utrecht 2004.
- Provincie Utrecht, *Streekplan, Beleidslijn nieuwe WRO, inclusief beantwoording resp. ontwerp nieuwe beleidslijn*. Utrecht, 2008.
- Provincie Utrecht, *Samen met de Europese Unie maken we de provincie Utrecht mooier, Europese unie fondsen in de provincie Utrecht 2007-2013*. Utrecht, 2007.
- Provincie Utrecht, *Van visie naar samenwerking, notitie op basis van Coalitieakkoord*. Utrecht, april 2011.
- Provincie Utrecht, *Coalitieakkoord 2011-2015, Focus, Vertrouwen en Oplossingsgericht*. Utrecht, april 2011.

Provincie Utrecht, *Akkoord van Utrecht*. Utrecht, juni 2011.

Meulen, H.A.B. van der, C.J.A.M. de Bont, H.J. Agricola, P.L.M. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F.R. Leenstra, R.W. van der Meer en A. de Smet, *Schaalvergroting in de land- en tuinbouw; Effecten bij veehouderij en glastuinbouw*. LEI-rapport 2010-094. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Roest, A.E. en A.D. Schouten, *Kijk op multifunctionele landbouw; Ontwikkelingen per provincie*. LEI-rapport 2010-063. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Rougoor, C., W. Tolkamp, G. Kuneman, K. de Bont, J. Jager, J. Helming en B. Smit, *Kansen voor een uniek gebied, Maatwerk voor het GLB in Oost-Nederland*. LEI-rapport 2010-041. CLM Culemborg/LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M. van Meijl, *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*. LEI-rapport 2009-021. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Venema G., H. Prins, K. de Bont, M. Ruijs, D. Durksz en J. Posthumus, *Landbouwverkenning provincie Fryslân tot 2020*. LEI-rapport 2009-045. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Vogelzang, Th., A. Gaaff, R. Michels en G. Venema, *Landbouw in de Randstad in 2040*. LEI-rapport 2010-087. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Vogelzang, Th.A., G.S. Venema, C.J.A.M. de Bont en J.H. Wisman (2009), *Boeren in het Groene Hart, kansen voor het agrocluster*. LEI-rapport 2009-012. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Westerink, J., B.C. Breman, M.J.W. Smits, F.A.N. van Alebeek, G. Migchels, G. Bakker, M.C. van Amersfoort, R.A.M. Schrijver, *Maatschappelijke prestaties vanuit landbouw*. Rapport 1961. Alterra Wageningen UR, 2009.

Zijlstra et al., *Meer groei dan vergroening; Mogelijke gevolgen GLB 2014-2020 voor melkveehouders en akkerbouwers*. Livestock Research rapport 445, LEI-publicatie 2011-041 en PPO-publicatie 401, 2011.

Bijlage 1

Agrocluster in Utrecht

1. Achtergrond

De land- en tuinbouw in Utrecht is nauw verweven met andere delen van de regionale economie. Niet alleen is agrarische productie nauwelijks mogelijk zonder de aankoop van goederen en diensten, maar ook is er een duidelijke relatie van de primaire sector met de voedings- en genotmiddelenindustrie. Veel agrarische producten zijn pas na verwerking geschikt om te worden geconsumeerd. Het hele scala aan directe en indirecte activiteiten in relatie tot de land- en tuinbouw in Utrecht kan als een samenhangende keten of agrocluster worden beschouwd (Post et al, 1987). De provincie Utrecht wil meer weten over de economische betekenis van het agrocluster in Utrecht in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Voordat deze aspecten worden gekwantificeerd, geeft de volgende paragraaf eerst een definitie van het agrocluster.

1.1 Agrocluster

Het agrocluster wordt normaliter weergegeven via vijf deelclusters, die zijn opgebouwd uit de volgende specifieke primaire en verwerkende sectoren:

- *Akkerbouw*
primaire akkerbouw, graan-, bloem-, suiker- en aardappelverwerking, margarine-, zetmeel- en overige-voedingsmiddelenindustrie, drank- en cacao-industrie;
- *Opengrondstuinbouw*
opengrondsgroenten, fruit, bloembollen, bomen, groente- en fruitverwerking;
- *Glastuinbouw*
glasgroente-, champignons-, snijbloemen- en potplantenteelt, groente- en fruitverwerking;
- *Grondgebonden veehouderij*
rundveehouderij, schapen- en geitenhouderij, zuivelindustrie, slachterijen en vleesverwerkende industrie (rund- en schapenvlees);

- *Intensieve veehouderij*

vleeskalveren-, varkens- en pluimveehouderij, kalver-, varkens- en pluimvee-slachterijen en vleesverwerkende industrie.

De bijdrage van de primaire en verwerkende sectoren aan de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van deze agroclusters is meetbaar via databronnen van CBS en LEI. Het is moeilijker om de uitstralingseffecten van de agro-food sector naar overige sectoren (zoals toeleveranciers en distributeurs) in de regionale economie te berekenen. Het LEI gebruikt daarvoor het input-outputmodel (Van Leeuwen et al., 2010).

Naast de primaire land- en tuinbouw is de voedings- en genotmiddelenindustrie een belangrijk onderdeel van het agrocluster. LISA, het werkgelegenheidsregister van Nederland, is gebruikt om de betekenis daarvan voor de provinciale werkgelegenheid in kaart te brengen. In 2009 biedt deze industrie aan bijna 5.900 personen werk in Utrecht (tabel B.1), verdeeld over 311 vestigingen. Het aantal werkzame personen per vestiging bedraagt daarmee 19, en dat ligt duidelijk beneden het landelijke gemiddelde van 25.

De Nederlandse verwerking van koffie en thee vindt voor een vijfde deel in de provincie Utrecht plaats (Douwe Egberts in Utrecht, Smit koffie in Mijdrecht). Verder levert Utrecht relatief veel werkgelegenheid bij de producenten van alcohol (gegist, niet-gedestilleerd) en de verwerking van vis (respectievelijk 10% en 11% van landelijke totalen in deze bedrijfstakken). Zo zitten in de buurt van Bunschoten-Spakenburg, nogal wat visverwerkende bedrijven. Ten opzichte van het landelijke gemiddelde is de verwerking van vlees, groenten en fruit (exclusief aardappelen) in Utrecht minimaal, en zijn er in de provincie geen bedrijven gevestigd die suiker, frisdranken¹ en tabak verwerken. In LISA worden de verwerking van aardappelen (SBI code 1031) en de verwerking van groenten- en fruit (SBI code 1039) als aparte bedrijfstakken geclassificeerd. Inclusief de verwerking van aardappelen, draagt de Utrechtse groente- en fruitindustrie echter 7,1% bij aan de totale Nederlandse werkgelegenheid van deze groep. De Bie in Nieuwegein verwerkt bijvoorbeeld groente, fruit en consumptieaardappelen.

Agrarische grondstoffen zoals cacao, koffie en thee worden niet in Nederland verbouwd. Dit betekent dat de aanverwante verwerkende industrieën voor hun productie volledig afhankelijk zijn van geïmporteerde agrarische grondstof-

¹ Hierbij zij opgemerkt dat VRUMONA in Bunnik een grote frisdrankfabrikant is. Omdat VRUMONA deel uitmaakt van het Heinekenconcern zijn de administratieve vestigingsplaats en productielocatie niet dezelfde en is het niet als zodanig als bedrijf in de provincie Utrecht geregistreerd in LISA. Mogelijk is dit in meer ondernemingen het geval. Dit is niet te achterhalen omdat de in deze analyse gebruikte LISA-bestanden geen gegevens opleveren van individuele bedrijven.

fen. De reden voor vestiging van deze verwerkende bedrijven in de provincie Utrecht is de nabijheid van transportknooppunten (waaronder Schiphol en Betuwelijn), zodat ze relatief goedkoop hun grondstoffen kunnen betrekken.

Tabel B.1		Werkzame personen in de voedings- en genotmiddelen-industrie in Utrecht, 2009		
Verwerking	Utrecht	Nederland	% Utrecht in Nederland	
Slachterijen	54	6.249	0,9	
Vlees	142	16.995	0,8	
Vis	435	3.923	11,1	
Zuivel	357	12.697	2,8	
Aardappelproducten	246	3.902	6,3	
Groenten en fruit (inclusief sap)	46	5.916	0,8	
Margarine en olie	354	3.951	9,0	
Meel	163	2.465	6,6	
Veevoeders (inclusief huisdieren)	265	6.019	4,4	
Brood, deegwaren en banketproducten	2.192	32.925	6,7	
Suiker	0	726	0,0	
Cacao	204	6.300	3,2	
Koffie en thee	335	1.733	19,3	
Specerijen en kruiden	146	1.860	7,8	
Overige voedingsmiddelen	387	3.513	11,0	
Alcohol	573	5.664	10,1	
Mineraalwater en frisdrank	0	2.319	0,0	
Tabak	0	3.392	0,0	
Totaal	5.899	120.549	4,9	
Personen per vestiging	19,0	25,2		

Bron: LISA 2011.

1.2 Definities en methodiek

Definities agrocluster

De betekenis van agroclusters kan op twee manieren worden benaderd: via een *ruime* en een *enge* variant. De *enge* definitie van het agrocluster houdt rekening met activiteiten die samenhangen met in Nederland geproduceerde agrarische

producten (zoals melk, fruit). Niet elke in Utrecht gelokaliseerde voedingsmiddelenindustrie is echter even sterk afhankelijk van de Utrechtse land- en tuinbouw. Zo importeren de verwerkers van bijvoorbeeld margarine, olie of meelproducten - landelijk gezien - meer dan 80% van hun benodigde landbouwgrondstoffen, en doen de verwerkers van koffie, cacao en tabak dat zelfs voor de volledige 100%.

De *enge* definitie van het agrocluster houdt alleen rekening met de verwerking van in Nederland geproduceerde primaire producten. De toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van bijvoorbeeld de koffie- en cacaoverwerkers blijven in dit geval dus geheel buiten de analyses omdat deze producten volledig worden geïmporteerd. Evenmin worden de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de toeleverende bedrijven aan deze koffie- en cacaoverwerkers - ook al zijn ze gelokaliseerd in de provincie Utrecht - toegerekend aan het agrocluster Utrecht.

De *ruime* definitie van het agrocluster kijkt niet alleen naar de activiteiten rondom de eigen Utrechtse agrarische sector, maar houdt ook rekening met activiteiten rondom de buiten Utrecht geproduceerde agrarische producten (in andere provincies en in buitenland). In deze variant worden de activiteiten van de koffie- en cacao-industrieën dus wel volledig meegeteld voor het agrocluster Utrecht, evenals de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de toeleverende bedrijven - voor zover zij in de provincie Utrecht zijn gevestigd - aan deze koffie en cacaoverwerkers.

De analyses in deze studie helpen de provincie Utrecht bij het maken van een verkenning van de agrosector in 2009 en in 2020/25. Het doel is om een gefundeerd beeld te krijgen van de positie van de Utrechtse land- en tuinbouw in 2020/25 en zo ondersteuning te bieden aan het provinciaal beleid. De analyses gaan vooral over de enge definitie van het agrocluster, omdat deze de activiteiten van de in Utrecht geproduceerde agrarische producten als uitgangspunt neemt. Daarnaast krijgt ook de ruime definitie aandacht, omdat de grote aanvoer van niet regionale agrarische grondstoffen naar de provincie de economische betekenis van het Utrechtse agrocluster sterk kan beïnvloeden. Bovendien onderstreept deze laatste variant het belang van de gunstige, centrale locatie van de provincie Utrecht.

Methodiek

Het toerekenen van bedrijven (primair, verwerking, toelevering, distributie) aan het Utrechtse agrocluster gebeurt als volgt:

1. Utrechtse land- en tuinbouw (sbi code 01) met uitsplitsing naar bedrijfstakken zoals akkerbouw, glastuinbouw, opengrondtuinbouw, veehouderij, bosbouw, enzovoort;
2. Utrechtse voedingsmiddelenindustrie (sbi code 10) met uitsplitsing naar bedrijfstakken zoals zuivelverwerking (sbi code 10.5), vleesverwerking (sbi code 10.1), groente- en fruitverwerking (sbi code 10.3), enzovoort;
3. toeleveranciers aan de Utrechtse land- en tuinbouw en aan de Utrechtse voedingsmiddelenindustrie;
4. transporteurs en distributeurs van Utrechtse onbewerkte en bewerkte land- en tuinbouwproducten zoals de zeevaart, overige transport, en handel.

In principe kunnen alle bedrijfstakken - voor zover geen onderdeel van de land- en tuinbouw (sbi code 01) en de voedingsmiddelenindustrie (sbi code 10) - tot de toeleveranciers van de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie behoren. Afhankelijk van de *mate van economische samenhang* van een bepaalde toeleverende bedrijfstak met de Utrechtse agrofood sector, worden toegevoegde waarde en werkgelegenheid van die bedrijfstak in grotere (bv de kunstmestindustrie of de veterinaire dienstverlening) of in mindere mate (bv textiel) aan het agrocluster toegewezen. De input-outputmethode geeft inzicht in zowel de directe als indirecte samenhang van bedrijfstakken met de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie in Utrecht (Van Leeuwen et al, 2010).

2. Betekenis van het agrocluster in Utrecht

2.1 Totale agrocluster

In 2009 genereert de provincie Utrecht € 43 mld. aan toegevoegde waarde (CBS) en bijna 570.000 arbeidsjaren aan werkgelegenheid (CBS, LISA). Het Utrechtse agrocluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van zowel binnen- als buitenlandse agrarische producten realiseert dat jaar een toegevoegde waarde van € 1,9 mld. en een werkgelegenheid van bijna 27.000 arbeidsjaren. Dit is respectievelijk 4,5% en 4,8% van alle toegevoegde waarde en werkgelegenheid in Utrecht (tabel B.2). Hiermee draagt het Utrechtse agrocluster de helft minder bij aan de Utrechtse economie dan het gemiddelde nationale agrocluster (Van Leeuwen, 2010). Gemiddeld hangt 71% van de verdiensten en 72% van de werkgelegenheid van het Utrechtse agrocluster samen met de export van onbewerkte en bewerkte agrarische producten. Dit is 5 procentpunten lager dan het landelijke gemiddelde.

Gekeken naar de herkomst van agrarische grondstoffen voor het Utrechtse agrocluster, heeft respectievelijk 62%¹ en 54%² van haar totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid te maken met activiteiten rondom de verwerking van agrarische grondstoffen van buiten de provincie. Op landelijk niveau zijn deze percentages respectievelijk 46% en 38%. De Utrechtse verwerkende industrie werkt dus meer dan gemiddeld met agrarische grondstoffen van buiten de eigen regio (zoals koffiebonen, granen en plantaardige olie, zie tabel B.1).

Tabel B.2 Kerncijfers van totale agrocluster in Utrecht, 2009		
	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocluster a)	1.953	26.876
Aandeel in totale Utrechtse economie	4,5%	4,8%
Verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen	1.211	14.572
Agrocluster, op basis van eigen agrarische grondstoffen	742	12.304
Aandeel in totale Utrechtse economie	1,7%	2,2%
Waarvan: - land- en tuinbouw	144	5.183
- verwerking	148	1.244
- toelevering	339	4.162
- distributie	111	1.715

a) Utrechtse en niet-Utrechtse agrarische grondstoffen, inclusief cacao en drank.
Bron: Agrarische input-outputtabel; LISA voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.

Het agrocluster op basis van in Utrecht geproduceerde agrarische grondstoffen draagt 1,7% bij aan de toegevoegde waarde en 2,2% aan de werkgelegenheid van de gehele Utrechtse economie. Beide percentages zijn opnieuw lager dan de gelijksoortige percentages (respectievelijk 4,8% en 5,7%) voor de gemiddelde Nederlandse regio. In Utrecht draagt het cluster voor de grondgebonden veehouderij het meeste bij aan de economische betekenis van het totale agrocluster (43% aan toegevoegde waarde en de helft aan werkgelegenheid),

¹ € 1.211 mln. voor de verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen ten opzichte van € 1.963 mln. voor het totale agrocluster.

² 14.572 arbeidsjaren voor de verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen ten opzichte van 26.885 arbeidsjaren voor het totale agrocluster.

gevolgd door het akkerbouwcluster (25% aan toegevoegde waarde en 20% aan werkgelegenheid). Tabel B.3 geeft een vergelijking van de aandelen van de deelclusters in het totale agrocluster tussen Utrecht en Nederland.

Tabel B.3	Deelclusters in percentages van toegevoegde waarde en werkgelegenheid van totale agrocluster (eigen grondstoffen) in Utrecht en Nederland, 2009			
	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland
Grondgebonden veehouderij	43	30	51	35
Intensieve veehouderij	12	23	11	22
Akkerbouw	25	18	20	15
Glastuinbouw	12	22	8	18
Opengrondstuinbouw	8	7	10	10
Totaal	100	100	100	100

Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

2.2 Agroclusters voor veehouderij, akkerbouw en tuinbouw

De nadruk van de analyses ligt op de economische betekenis van het op Nederlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster (enge definitie). Hierbinnen zijn het grondgebonden-veehouderijcluster en het akkerbouwcluster de twee belangrijkste deelclusters voor de provincie Utrecht, gevolgd door die van de intensieve veehouderij en de glastuinbouw.

Grondgebonden veehouderij

Het agrocluster voor de grondgebonden veehouderij in Utrecht realiseert in 2009 een toegevoegde waarde van € 317 mln. en een werkgelegenheid van bijna 6.300 arbeidsjaren (tabel B.4). Een belangrijk deel hiervan wordt gegenereerd door toeleveranciers aan de Utrechtse agrosector van vooral veevoer, elektriciteit en zakelijke diensten.

Tabel B.4		Kerncijfers van grondgebonden-veehouderijcluster in Utrecht, 2009	
	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	
Grondgebonden veehouderijcluster	317	6.286	
Aandeel in totale Utrechtse economie	0,7%	1,1%	
Waarvan: - land- en tuinbouw	47	3.270	
- verwerking	71	500	
- toelevering	163	1.944	
- distributie	37	572	

Bron: Agrarische input-outputtabel; LISA voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.

Het agrocluster voor de grondgebonden veehouderij is opgebouwd uit een cluster voor melk- en mestvee en een cluster voor overig vee (schapen, geiten, paarden). Tabel B.5 geeft de betekenis voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid van beide deelclusters in 2009 in Utrecht en Nederland. Met aandelen van 86% voor toegevoegde waarde en 88% voor werkgelegenheid is de melk- en mestveehouderij het belangrijkste deelcluster voor het Utrechtse grondgebonden-veehouderijcluster. Deze aandelen liggen enkele procentpunten beneden de gelijksoortige percentages op landelijk niveau. Dit maakt duidelijk dat het overige-veehouderijcluster in Utrecht iets belangrijker is voor de opbouw van het totale grondgebonden-veehouderijcluster dan in de gemiddelde Nederlandse provincie.

Tabel B.5		Betekenis van deelclusters voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid van grondgebonden-veehouderijcluster in Utrecht, 2009			
	Toegevoegde waarde (miljoen euro)		Werkgelegenheid (arbeidsjaren)		
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland	
Grondgebonden veehouderij	317	7.405	6.286	131.776	
- melk- en mestvee	271(86%)	6.539 (88%)	5.548 (88%)	117.726 (89%)	
- overig vee	46 (14%)	866 (12%)	738 (12%)	14.050 (11%)	

Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

Intensieve veehouderij

Het Utrechtse agrocluster voor de intensieve veehouderij realiseert in 2009 een toegevoegde waarde van € 89 mln. en een werkgelegenheid van bijna 1.400 arbeidsjaren (tabel B.6). Een belangrijk deel hiervan wordt gegenereerd door toeleveranciers aan de Utrechtse agrosector van opnieuw vooral veevoer en zakelijke diensten.

Tabel B.6	Kerncijfers van intensieve-veehouderijcluster in Utrecht, 2009	
	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Intensieve veehouderijcluster	89	1.391
Aandeel in totale Utrechtse economie	0,18%	0,2%
Waarvan: - land- en tuinbouw	24	483
- verwerking	7	71
- toelevering	48	685
- distributie	11	152

Bron: Agrarische input-outputtabel; LISA voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.

Het agrocluster voor de intensieve veehouderij is opgebouwd uit deelclusters voor kalveren, varkens en pluimvee. Tabel B.7 geeft de betekenis voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid hiervan in 2009 in Utrecht en Nederland. Met aandelen van 38% voor toegevoegde waarde en 56% voor werkgelegenheid is de varkenshouderij het belangrijkste deelcluster voor het Utrechtse intensieve-veehouderijcluster. Deze productierichting is ook op nationaal niveau het belangrijkste deelcluster. Overigens is de spreiding over de drie deelclusters in Utrecht evenwichtiger dan op nationaal niveau.

Tabel B.7 Betekenis van deelclusters voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid van intensieve-veehouderijcluster in Utrecht, 2009

	Toegevoegde waarde (miljoen euro)		Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland
Intensieve veehouderij	89	5.644	1.391	85.651
- kalveren	30 (34%)	1.301 (23%)	(19%)	12.008 (14%)
- varkens	34 (38%)	2.987 (53%)	(56%)	54.406 (64%)
- pluimvee	25 (28%)	1.356 (24%)	347 (25%)	19.237 (22%)

Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

Akkerbouw

Het Utrechtse agrocluster voor de akkerbouw - gebaseerd op agrarische grondstoffen van zowel Nederlandse bodem als daarbuiten - realiseert in 2009 een toegevoegde waarde van ongeveer € 1,4 mld. en een werkgelegenheid van bijna 17.000 arbeidsjaren (tabel B.8). Hiermee draagt dit cluster circa 3% bij aan de totale Utrechtse economie.

Tabel B.8 Kerncijfers van akkerbouwcluster in Utrecht, 2009

	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Akkerbouwcluster a)	1.381	16.723
Aandeel in totale Utrechtse economie	3,2%	3,0%
Verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen	1.193	14.293
Akkerbouwcluster, op basis van eigen agrarische grondstoffen	188	2.430
Aandeel in totale Utrechtse economie	0,4%	0,4%
Waarvan: - land- en tuinbouw	6	112
- verwerking	52	527
- toelevering	72	913
- distributie	57	878

a) Utrechtse en niet-Utrechtse agrarische grondstoffen, inclusief cacao en drank.

Bron: Agrarische input-outputtabel; LISA voor werkgelegenheid; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.

Een aanzienlijk deel (85%) van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het akkerbouwcluster komt tot stand met activiteiten rondom de verwerking en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen. In dit geval gaat het om geïmporteerde producten als granen, koffie, plantaardige olie en cacao, hoewel die dus veel inkomen en werk genereren voor de provincie Utrecht. Inclusief de verwerking, toelevering en distributie van deze geïmporteerde agrarische grondstoffen, draagt het akkerbouwcluster maar liefst 71% en 63% bij aan respectievelijk de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale Utrechtse agrocluster. Deze percentages liggen ruimschoots boven de landelijke gemiddelden (55% voor toegevoegde waarde en 47% voor werkgelegenheid).

De toegevoegde waarde van het akkerbouwcluster in Utrecht dat samenhangt met in Nederland ('eigen') geproduceerde agrarische grondstoffen bedraagt € 188 mln. en de werkgelegenheid bedraagt 2.400 arbeidsjaren. De economische betekenis van de verwerkende industrie (aardappelproducten, meel- en bakkerijproducten) en hun toeleveranciers (energie, zakelijke dienstverleners, handel) is nu aanzienlijk uitgedund tot € 110 mln. en 1.400 arbeidsjaren.

Tuinbouw

Het Utrechtse glastuinbouwcluster genereert € 87 mln. aan toegevoegde waarde en duizend arbeidsjaren in 2009. Het is opgebouwd uit deelclusters voor sierteelt (snijbloemen en potplanten) en groententeelt (tabel B.9). De economische betekenis van beide deelclusters voor het Utrechtse glastuinbouwcluster is gelijk verdeeld.

	Betekenis van deelclusters voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid van glastuinbouwcluster in Utrecht, 2009			
	Toegevoegde waarde (miljoen euro)		Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland
Glastuinbouw	87	5.277	1.001	69.442
- sierteelt	44 (50%)	3.674 (70%)	480 (48%)	41.380 (60%)
- groenten	43 (50%)	1.603 (30%)	521 (52%)	28.062 (40%)

Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

Het Utrechtse opengrondstuinbouwcluster genereert € 60 mln. aan toegevoegde waarde en 1.200 arbeidsjaren in 2009. Het is opgebouwd uit deelclusters voor bloembollen- en boomteelt en voor groenten- en fruitteelt (tabel B.10).

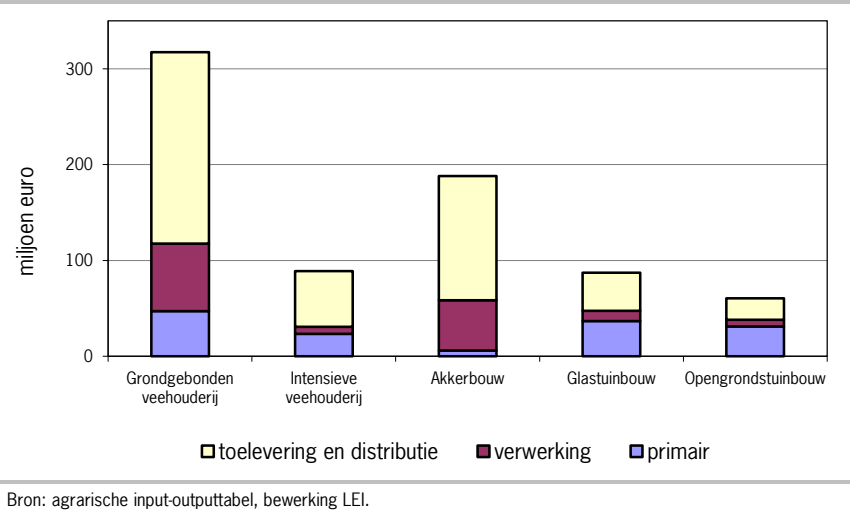
Het deelcluster voor groenten en fruit is in de provincie Utrecht belangrijker voor het opengrondstuinbouwcluster dan landelijk gezien.

	Betekenis van deelclusters voor toegevoegde waarde en werkgelegenheid van opengrondstuinbouwcluster in Utrecht, 2009			
	Toegevoegde waarde (miljoen euro)		Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	
	Utrecht	Nederland	Utrecht	Nederland
Opengrondstuinbouw	60	1.858	1.196	38.641
- bloembollen en bomen	28 (47%)	1.057 (57%)	595 (48%)	20.633 (53%)
- groenten en fruit	32 (53%)	801 (43%)	600 (52%)	18.008 (47%)

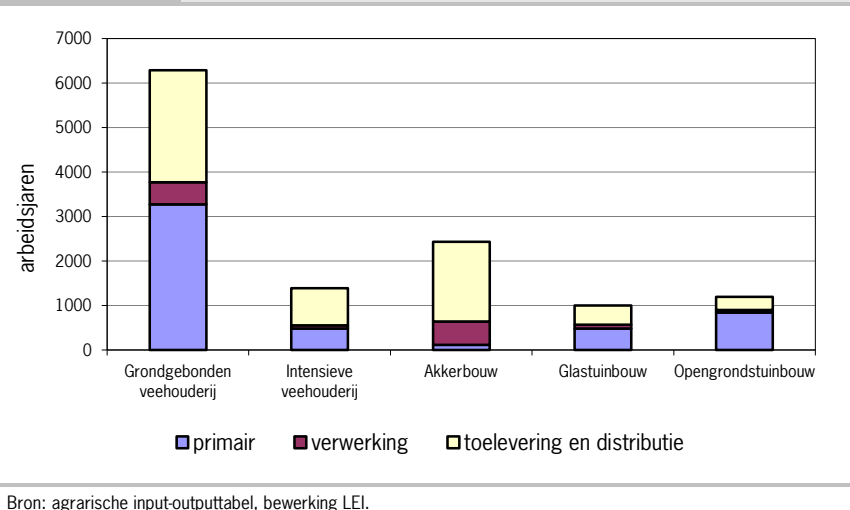
Bron: agrarische input-outputtabel 2009 (LEI).

2.3 Opbouw agroclusters

Figuur B.1 geeft de verdeling van de toegevoegde waarde over de primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen van de deelclusters binnen het op Utrechtse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster. Figuur B.2 geeft de verdeling van de werkgelegenheid over de primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen.

Figuur B.1**Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van deelclusters in Utrecht (miljoen euro), 2009**

Bron: agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Figuur B.2**Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van deelclusters in Utrecht (arbeidsjaren), 2009**

Bron: agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Beide figuren laten zien dat de primaire sector vooral een grote bijdrage levert aan de economische betekenis van de tuinbouwclusters. In het akkerbouwcluster en de veehouderijclusters spelen de verwerkende industrie en toeleveranciers een relatief belangrijkere rol.

3. Conclusies

Enkele conclusies ten aanzien van de betekenis van het Utrechtse agrocluster voor de provinciale economie:

- de economische betekenis (in absolute cijfers) van het totale Utrechtse agrocluster - gebaseerd op zowel Utrechtse als niet-Utrechtse agrarische grondstoffen - bedraagt € 1,9 mld. aan toegevoegde waarde en levert bijna 27.000 arbeidsjaren op;
- de relatieve bijdrage van het Utrechtse agrocluster aan de Utrechtse economie is de helft van wat het in Nederland aan de economie bijdraagt;
- het agrocluster op basis van in Utrecht geproduceerde agrarische grondstoffen draagt 1,7% bij aan de toegevoegde waarde en 2,2% aan de werkgelegenheid van de gehele Utrechtse economie. Beide percentages zijn opnieuw lager dan de gelijksoortige percentages (respectievelijk 4,8% en 5,7%) voor de gemiddelde Nederlandse provincie;
- het grondgebonden-veehouderijcluster genereert 43% van de toegevoegde waarde en 51% van de werkgelegenheid van het Utrechtse agrocluster. Dit cluster is hiermee relatief belangrijker voor het Utrechtse agrocluster dan landelijk gezien;
- het deelcluster 'overige veehouderij' draagt in Utrecht meer bij aan de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het totale grondgebonden-veehouderijcluster dan nationaal. De activiteiten rond het houden van schapen, geiten en paarden zijn dus relatief belangrijk in Utrecht;
- net als op nationaal niveau dragen activiteiten rondom de varkenshouderij het meeste bij aan het Utrechtse intensieve-veehouderijcluster;
- het op Utrechtse agrarische grondstoffen gebaseerde akkerbouwcluster draagt € 188 mln. bij aan toegevoegde waarde en genereert 2.430 arbeidsjaren;
- als rekening wordt gehouden met de grote aanvoer van geïmporteerde agrarische grondstoffen naar Utrecht (vanuit andere provincies en buitenland) neemt de economische betekenis van het akkerbouwcluster toe tot € 1,3 mld. en bijna 17.000 arbeidsjaren. Hiermee genereren de activiteiten rondom de verwerking en distributie van niet regionale grondstoffen een

aanzienlijk grotere bijdrage aan de economie van de provincie Utrecht dan voor de gemiddelde provincie.

Referenties

CBS Statline <http://statline.cbs.nl/statweb/>

Leeuwen, M. van, B. Pronk en T. de Kleijn (2010) 'Het Nederlandse agrocomplex 2010', rapport 2010-086, LEI, Den Haag.

LEI landbouwstructurenquête

LEI Bedrijven-Informatienet <http://www.lei.wur.nl/NL/statistieken/Binternet/>

LISA werkgelegenheidsregister <http://www.lisa.nl/>

Bijlage 2

Uitgangspunten scenario's ontwikkeling Utrechtse Landbouw tot 2025

Uitgangspunten baseline scenario 2025

Beleid

- Melkquotering wordt afgeschaft in 2015;
- De bedrijfstoelagen worden voor de eenvoud nominaal constant verondersteld;
- Derogatie wordt voortgezet;
- Het systeem van dierrechten wordt afgeschaft;
- Bemestingsnormen worden aangescherpt tot de voorgestelde normen in 2015 zoals vermeld in het vierde nitraat actieprogramma, zie hieronder;
- In het kader van het ammoniakbeleid worden de mestaanwendingstechnieken en het gebruik van emissiearme stallen zoveel mogelijk afgestemd op Hoogeveen et al. (2010), zie hieronder.

Prijsontwikkelingen

- Prijsontwikkelingen van landbouwproducten zoveel mogelijk afkomstig uit AGMEMOD.

Ontwikkeling landbouwgrond en dieraantallen

Ontwikkeling hectare en aantal dieren op nationaal en regionaal niveau in de periode 2009 tot en met 2025 worden in drie stappen bepaald:

1. Extrapolatie per regio op basis van CBS-Landbouwtellingen 2004 tot en met 2009.
2. Correctie van de regionale extrapolatie op basis van ontwikkelingen hectares en aantal dieren op nationaal niveau zoals berekend door AGMEMOD. Ontwikkelingen hectares en aantal dieren volgens AGMEMOD worden voor zover nodig gecorrigeerd op basis van literatuur en trendanalyse (Baltussen et al. (2010a en b) en van Horne et al. (2011). Dit heeft met name gevolgen voor de ontwikkeling van het aantal dieren in DRAM in vergelijking tot AGMEMOD. Calibratie van kostenfunctie per landbouwactiviteit per type bedrijf per regio op basis van uitkomsten van stap 2.

3. Simulatie van effect van hogere mestafzetkosten op het aantal dieren en het grondgebruik in 2025 als gevolg van toename mestproductie en afname mestplaatsingsruimte.

Totaal areaal akkerbouw en voedergewassen daalt met ongeveer 0.4% per jaar op nationaal niveau, maar dit kan verschillen op regionaal niveau. De afname van het areaal wordt weer bepaald door de trendmatige ontwikkeling van het areaal van de verschillende akkerbouwgewassen en het totaal areaal grasland in de periode 2004 tot en met 2009. De trend in de periode 2009 tot en met 2025 per activiteit wordt afgekappt op maximaal +1% en -1% per jaar.

Kosten en omvang van inputs

- Prijzen van veevoer worden constant verondersteld ten opzichte van 2007 (een jaar met relatief hoge graanprijzen en voerprijzen);
- Gemiddeld stijgen de prijzen van variabele en vaste inputs, exclusief veevoer met 1,75% per jaar ten opzichte van 2007;
- In de intensieve veehouderij wordt het verbruik van variabele inputs per dier per jaar constant verondersteld ten opzichte van 2007;
- In de melkveehouderij daalt het verbruik van variabele inputs per melkkoe per jaar met 0,75% ten opzichte van 2007;
- In de akkerbouw daalt het verbruik van variabele inputs per hectare met gemiddeld 0,5% per jaar.

Mestproductie en nutriëntenormen

- Stikstofgebruiksnormen maximaal 250 kg N uit dierlijke mest per hectare op melkveebedrijven met derogatie;
- Stikstofgebruiksnormen maximaal 170 kg N uit dierlijke mest per hectare op alle akkerbouwgewassen;
- Fosfaatgebruiksnormen voor bouwland en grasland in 2025 gelijk aan indicatieve normen voor 2015, zoals weergegeven in het 'Vierde Nederlandse Actieprogramma betreffende de Nitraatrichtlijn (2010-2013)';
- Mestproductie van melkkoeien stijgt met ongeveer 7% in de periode 2009-2025. Dit is het netto effect van een stijging van de melkproductie per koe en het effect daarvan op de mestproductie per melkkoe en reeds gerealiseerde vermindering van de mestproductie per melkkoe via voeraanpassingen;
- In de intensieve veehouderij worden alle dieren emissiearm gehuisvest. Daarnaast worden 17% van de vleesvarkens, 34% van de fokzeugen en 35% van de leghennen gehouden in stallen met aanvullende maatregelen (Hooge-

veen et al., 2010). In de vleeskuikenhouderij worden geen kuikens gehouden in stallen met aanvullende maatregelen. Dit in verband met de extreem hoge kosten van alternatieve stalsystemen in de vleeskuikenhouderij (van Horne et al., 2011).

Het referentiescenario voor de baseline is 2009.

Uitgangspunten alternatief scenario 2025

- Derogatie wordt opgeheven: stikstofgebruiksnormen maximaal 170 kg N uit dierlijke mest per hectare op melkveebedrijven. Er zal minder plaatsingsruimte voor dierlijke mest vrijkomen;
- Dierrechten (varkens- en pluimveerechten) blijven gehandhaafd volgens het referentiescenario (minder groei van de mestproductie en ammoniakproductie).

Bijlage 3

Deelnemers workshops, geïnterviewden

Workshop 1 Workshop Landbouwverkenning provincie Utrecht

- Theo Stam (LTO Noord, secretaris Utrecht)
- Henk Veldhuizen (LTO Noord, voorzitter Utrecht)
- Martin Wolleswinkel (LTO Noord, veehouder)
- Henk Damen (LTO Noord, veehouder)
- Koen van Wijk (LTO Noord-Nieuwe oogst)
- Barend Meerkerk (PPP-Agro Advies)
- Walter van Dijk (Rabobank Woerden)
- Willy van Lieshout (De Samenwerking)
- Aad van Dijk (LTO Noord, tuinder)
- Bert de Groot (LTO Noord, biologisch ondernemer/verbreder)
- Jaap van Till (provincie Utrecht)
- Theo Vogelzang (LEI)
- Kees de Bont (LEI)
- Gabe Venema (LEI)

Workshop 2 Ontwikkeling landbouw in en bij de stad

- Pieter Jagtman (bedrijfsleider De Moestuin)
- Dirk Jan Stelling (boerderij Nieuw Bureveld, inclusief landwinkel De Hooierij)
- Charles Rijbosch (gemeente Amersfoort)
- Marijke Orthel (Urban pilots)
- Madeleine Gerretsen (provincie Utrecht)
- Theo Vogelzang (LEI)
- Gabe Venema (LEI)

Geïnterviewden

Duurzame energie

Herman Vermeer (agrarisch ondernemer)

Douwe Frits Broens (LEI)

Multifunctionele landbouw

Maarten Fischer (Taskforce Multifunctionele Landbouw)

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

